

EL CIRC ROMÀ DE TARRAGONA. MONUMENT I CIUTAT
EL CIRCO ROMANO DE TARRAGONA. MONUMENTO Y CIUDAD
THE ROMAN CIRCUS OF TARRAGONA. MONUMENT AND CITY

JOSEP MARIA MACIAS SOLÉ
JOSEP MARIA PUCHE FONTANILLES

PAU SOLÀ-MORALES SERRA
JOSEP MARIA TOLDRÀ DOMINGO
IVAN FERNÁNDEZ PINO
ANNA FERRÉ BOLTÀ
JOSUÈ ANDREU AGUADÉ

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

TRAMA|9
TREBALLS D'ARQUEOLOGIA
DE LA MEDITERRÀNIA ANTIGA

EL CIRC ROMÀ DE TARRAGONA. MONUMENT I CIUTAT

EL CIRCO ROMANO DE TARRAGONA. MONUMENTO Y CIUDAD

THE ROMAN CIRCUS OF TARRAGONA. MONUMENT AND CITY

JOSEP MARIA MACIAS SOLÉ
JOSEP MARIA PUCHE FONTANILLES

PAU SOLÀ-MORALES SERRA
JOSEP MARIA TOLDRÀ DOMINGO
IVAN FERNÁNDEZ PINO
ANNA FERRÉ BOLTÀ
JOSUÈ ANDREU AGUADÉ

TRAMA|9
TREBALLS D'ARQUEOLOGIA
DE LA MEDITERRÀNIA ANTIGA

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Tarragona 2023

Llibre finançat amb el suport de la Diputació de Tarragona i el Col·legi d'Aparelladors, Arquitectes Tècnics i Enginyers d'Edificació de Tarragona.

Aquesta obra deriva dels següents projectes de recerca: *Parámetros analítico-evolutivos de las técnicas constructivas del noreste de la Tarraconense en época tardoantigua* (HAR2015- 64392-C4-2P), *ARREL. Aplicació de jocs seriosos en entorns col·laboratius per la transmissió del patrimoni cultural de Catalunya* (2015ACUP 00089), *Técnicas constructivas y Arquitectura del poder en el noreste de la Tarraconense* (HAR2012-36963-C05-03).

https://doi.org/10.51417/trama_9

Aquesta obra ha passat revisió d'experts.

Consell Editorial

Juan Manuel Abascal (Universitat d'Alacant, Espanya), Susan E. Alcock (Universitat de Michigan, EUA), Achim Arbeiter (Universitat Georg-August de Göttingen, Alemanya), Dario Bernal (Universitat de Cadis, Espanya), Yannis Maniatis (Centre Nacional de Recerca Científica Demokritos, Grècia), Luisa Migliorati (Universitat de Roma La Sapienza, Itàlia), Rosa Plana-Mallart (Universitat Paul-Valéry Montpellier 3, França), Lucrezia Ungaro (Sovrintendenza Capitolina, Direcció de Museus de Roma, Itàlia).

© d'aquesta edició, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)
Plaça d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona
Telèfon 977 24 91 33
info@icac.cat - www.icac.cat

Durant els nou primers mesos de publicació, qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de reproduir fragments d'aquesta obra.

A partir del desè mes de publicació, aquest llibre està subjecte –llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions– a una llicència Reconeixement-No comercial-Sense obra derivada 3.0 de Creative Commons (el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>). Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i les entitats que la publiquen i no se'n faci un ús comercial, ni lucratiu, ni cap obra derivada.

© del text, els autors

© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari

Primera edició: febrer de 2023

Coordinació editorial: Publicacions de l'ICAC

Imatge de la coberta: vista en planta resultat de l'escaneig làser de l'entorn del Circ romà de Tarragona, autoria de l'ICAC.

Disseny de la col·lecció i de la coberta: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert i Anna Ferré Boltà

Maquetació: Anna Ferré Boltà i Josuè Abdeu Aguadé

ISBN: 978-84-125214-0-5

DL: 158-2023

Prefaci. Deu anys de recerca i docència conjunta	7
1. El Circ, ahir i avui. Un repte polièdric antic	
1.1. El Circ romà de Tarragona	11
1.2. Dues ciutats i una muntanya (El Circ romà de Tarragona: esquelet d'una ciutat viva)	17
Seccions globals de la Part Alta de Tarragona	28
2. El Circ, element urbà	
2.1. Edificis i espais actuals a l'antic Circ	35
2.2. Morfologies curioses. Anomalies topogràfiques urbanes	41
2.3. Notes sobre la metrologia del circ romà de Tarragona	45
2.4. Tècniques i elements constructius	53
3. El Circ dibuixat	
3.1. L'assignatura de patrimoni	67
3.2. Evolució del dibuix arqueològic en el Circ de Tarragona	73
3.3. Un collage del Circ	
Dibuixant el Circ a mà	86
Dibuixant el Circ amb escàner làser	88
Dibuixant la plaça de la Font	90
3.4. Planimetries del Circ de Tarragona	
La Capçalera del Circ (part sud)	96
La Capçalera del Circ (part nord) i la volta del carrer de l'Enrrajolat	100
La Torre del Pretori	106
Les voltes de la Baixada de la Misericòrdia	112
Les estructures de la plaça dels Sedassos	116
Les restes del Circ a l'Antiga Audiència	122
4. El Circ, monument urbà	127
5. Text en anglès	133
Llista de figures	152
Bibliografia	154

Prefacio. Diez años de investigación y docencia conjunta	7
1. El Circo, ayer y hoy. Un reto poliédrico antiguo	
1.1. El Circo romano de Tarragona	11
1.2. Dos ciudades y una montaña (El Circo romano de Tarragona: esqueleto de una ciudad viva)	17
Secciones globales de la Parte Alta de Tarragona	28
2. El Circo, elemento urbano	
2.1. Edificios y espacios actuales en el antiguo Circo.	35
2.2. Morfologías curiosas. Anomalías topográficas urbanas	41
2.3. Notas sobre la metrología del Circo romano de Tarragona	45
2.4. Técnicas y elementos constructivos	53
3. El Circo dibujado	
3.1. La asignatura de patrimonio	67
3.2. Evolución del dibujo arqueológico en el Circo de Tarragona	73
3.3. Un collage del Circo	
Dibujando el Circo a mano	86
Dibujando el Circo con escaner láser	88
Dibujando la plaza de la Font	90
3.4. Planimetrías del Circo de Tarragona	
La Cabecera del Circo (parte sur)	96
La Cabecera del Circo (parte norte) y bóveda de la Calle de l'Enrrajolat	100
La Torre del Pretori	106
Las bóvedas de la Bajada de la Misericòrdia	112
Las estructuras de la plaza dels Sedassos	116
Los restos del Circo en la Antigua Audiencia	122
4. El Circo, monumento urbano	127
5. Texto en inglés	133
Lista de figuras	152
Bibliografía	154

1

CIRC AHIR I AVUI:
UN REpte POLIÈDRIC ANTIC
EL CIRCO AYER Y HOY:
UN RETO POLIÉDRICO ANTIGUO

1. EL CIRC ROMÀ DE TARRAGONA

1. EL CIRCO ROMANO DE TARRAGONA

0 25 50 100m

Figura 1. Estructures romanes de Tarragona sobre la trama de la ciutat actual. Fotoplà de l'Institut Cartogràfic de Catalunya a partir de Macias *et alii* 2007. Estructuras romanas de Tarragona sobre la trama de la ciudad actual. Ortofoto del Instituto Cartográfico de Catalunya a partir de Macias *et alii* 2007.

L'omnipresència del Circ fa que sigui una realitat patrimonial de quatre hectàrees de superfície i immanent a una part significativa del centre històric contemporani. Des del segle v el Circ havia experimentat un procés de transformació que, urbanísticament, fineix en el segle xiv amb l'eixample de la ciutat fins a la «Murallera», actual Rambla Vella. Fruit d'això, l'àrea de l'antiga arena es veu reduïda a l'extensió de la plaça de la Font; i les seves estructures arquitectòniques perimetrals seran els fonaments dels posteriors processos d'edificació.

Així, el Circ esdevé un vestigi d'un passat llegendari que recupera el seu protagonisme a partir dels savis renaixentistes. Fins que la professionalització de l'arqueologia en la dècada dels anys 80 del segle passat, més els nous plantejaments de gestió derivats del desenvolupament de l'arqueologia urbana, gairebé sempre de salvament, van introduir el Circ en les agendes polítiques del consistori municipal i la recuperada Generalitat de Catalunya. Durant l'alcaldia de l'historiador Josep Maria Recasens, i de la mà de l'arqueòleg Xavier Dupré, es van desenvolupar les primeres intervencions arqueològiques metodològicament actualitzades. En aquest context, cal esmentar el paper fonamental del Taller-Escola d'Arqueologia de Tarragona, TED'A (Aquilué 2017).

Paral·lelament, la Generalitat va implementar les excavacions arqueològiques en els processos de construcció de Tarragona i l'Ajuntament definí les polítiques de planificació urbanística a llarg termini, que incloïen estratègies d'intervenció i museïtzació en solars de propietat municipal. Cal esmentar primer el *Plan General de Ordenación Urbana* (PGOU) de 1973, que no recollia totes les disposicions de la declaració de conjunt històric de 1966. El PGOU fou revisat el 1982 i també es varen redactar el Pla Especial Pilats (PEP) de protecció i posada en valor de la capçalera del Circ (DOGC 22.09.1982), més el Pla Especial Part Alta (PEPA DOGC 29.06.1990).

Per primera vegada es plantejava una regeneració del centre històric de la ciutat on el patrimoni tingués un protagonisme actiu i, en alguns punts, es va desestimar la continuïtat d'ocupació privada sobre vestigis arqueològics. Actualment s'aplica el *Pla d'Ordenació Urbana Municipal* (POUM, DOGC 05.07.2013) i el *Pla Integral de la Part Alta* (PIPA), Llei 2/2004 de 4 de juliol de millora de barris de la Generalitat (cfr. Menchón 2014). El principal resultat d'aquest procés és l'àrea museogràfica de la capçalera oriental, als peus de la Torre del Pretori, juntament amb estructures defensives de períodes posteriors.

La omnipresència del Circo hace que sea una realidad patrimonial de cuatro hectáreas de superficie e immanente a una parte significativa del Centro histórico contemporáneo. Desde el siglo v el Circo había experimentado un proceso de transformación que, urbanísticamente, finaliza en el siglo xiv con el ensanche de la ciudad hasta la «Murallera», actual Rambla Vella. Fruto de esto, el área de la antigua arena se ve reducida hasta las dimensiones de la plaza de la Font; y sus estructuras arquitectónicas perimetrales serán los cimientos de los posteriores procesos de edificación.

Así, el Circo se convierte en un vestigio de un pasado legendario que recupera su protagonismo a partir de los sabios renacentistas. Hasta que la profesionalización de la arqueología en la década de los años 80 del siglo pasado, más los nuevos planteamientos de gestión derivados del desarrollo de la arqueología urbana, casi siempre de salvamento, introdujeron el Circo en las agendas políticas del consistorio municipal y la recuperada Generalitat de Catalunya. Durante la alcaldía del historiador Josep M. Recasens, y de la mano del arqueólogo Xavier Dupré, se desarrollaron las primeras intervenciones arqueológicas metodològicamente actualizadas. En este contexto hay que mencionar el papel fundamental del Taller-Escuela de Arqueología de Tarragona, TED'A (Aquilué 2017).

Paralelamente, la Generalitat implementó las excavaciones arqueológicas en los procesos de construcción de Tarragona y el Ayuntamiento definió las políticas de planificación urbanística a largo plazo, que incluyeron estrategias de intervención y musealización en solares de propiedad municipal. Hay que mencionar inicialmente el *Plan General de Ordenación Urbana* (PGOU) de 1973, que no recogía todas las disposiciones de la declaración de conjunto histórico de 1966. El PGOU fue revisado en 1982 y también se redactaron el Plan Especial Pilats (PEP) de protección y puesta en valor de la cabecera del Circo (DOGC 22.09.1982), más el Plan Especial Parte Alta (PEPA DOGC 29.06.1990).

Por primera vez se planteaba una regeneración del centro histórico de la ciudad donde el patrimonio tuviera un protagonismo activo y, en algunos puntos, se desestimó la continuidad de ocupación privada sobre vestigios arqueológicos. Actualmente se aplica el Plan de Ordenación Urbana Municipal (POUM, DOGC 05.07.2013) y el Plan Integral de la Parte Alta (PIPA), Ley 2/2004 de 4 de julio de mejora de barrios de la Generalitat (cfr. Menchón 2014). El principal resultado de este proceso es el área museográfica de la cabecera

La publicació del llibre *El Circ romà de Tarragona I. Les voltes de Sant Ermenegild* (Dupré et al. 1988) va suposar la primera monografia arqueològica sobre el monument i va incorporar una compilació de la cartografia històrica i de la documentació planimètrica existent. Aquest projecte científic va tenir continuïtat en les actuacions del TED'A, no només en allò que concernia a l'arqueologia d'intervenció sinó també en relació a la difusió i adequació de les restes conservades en negocis públics instal·lats dins d'unes voltes circenses privatitzades de segles enrere (Figs. 20-21).

La no continuïtat de l'equip de l'Escola-Taller, va reduir l'embranchada d'anys anteriors conduint a una situació global insatisfactòria. Es va interrompre l'estudi de la documentació arqueològica generada durant les intervencions del TED'A i la nova gestió patrimonial de la ciutat va perdre tota voluntat programàtica i integradora. L'absència de coordinació

institucional ha esdevingut una realitat enquistada i, en la major part dels casos, la responsabilitat primera d'obtenció i d'anàlisi de les noves dades arqueològiques s'ha traslladat a les empreses privades d'arqueologia; mentre que la gestió i control d'aquesta correspon avui als serveis territorials de la Generalitat i, en cas de propietat municipal, al Museu d'Història de Tarragona. L'Ajuntament de Tarragona va crear l'efímer Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona (CAUT, 1990-1992) i posteriorment es va establir una col·laboració directa amb el ja desaparegut Servei d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili (1993-1999).

La declaració de la UNESCO i el desenvolupament turístic recent han estat els principals motors de transformació urbanística i d'adequació museogràfica del recinte circense, efectuats bàsicament en la capçalera oriental i en dos àrees puntuals d'esponjament urba-

nístic: la plaça dels Sedassos i un segment del carrer del Trinquet Vell. Pràcticament totes les actuacions desenvolupades al Circ en aquest segle s'han efectuat per empreses professionals, després d'obtenir els treballs a partir de licitacions d'obra. No s'ha considerat oportuna la definició de projectes pluri-institucionals de gestió científica en aquest recinte patrimonial diacrònic de quatre hectàrees, ni l'aplicació d'un pla director en un context d'intensa transformació urbanística en el marc del desenvolupament turístic i de lleure de la Part Alta tarragonina.

No existeix un espai permanent de reflexió comuna entre responsables institucionals i tècnics per aportar nous elements d'anàlisi i estratègies de futur. El model actual limita la recerca arqueològica al desenvolupament tradicional de l'arqueologia urbana, sense considerar l'excepcionalitat del recinte històric en què aquesta es desenvolupa. L'establiment d'un pla

director constitueix una necessitat imperiosa per reordenar tota la informació existent, establir criteris i nivells de difusió en funció dels seus destinataris i recursos tecnològics, sincronitzar les actuacions urbanístiques i museogràfiques, definir un projecte científic pel que queda sense excavar o el que cal concebre com a reserva arqueològica, etc.

Aquest treball pretén, des del punt de vista de la documentació topogràfica i de la representació gràfica del patrimoni arquitectònic, elaborar una documentació homogènia i coherent a partir dels recursos tècnics actuals. Intenta superar la fragmentació de les dades i la pèrdua de noció unitària del monument al mateix temps que incideix en la seva comprensió unitària com a objecte tridimensional monumental que, de vegades roman ocult i, d'altres, s'alça immune en la ciutat actual.

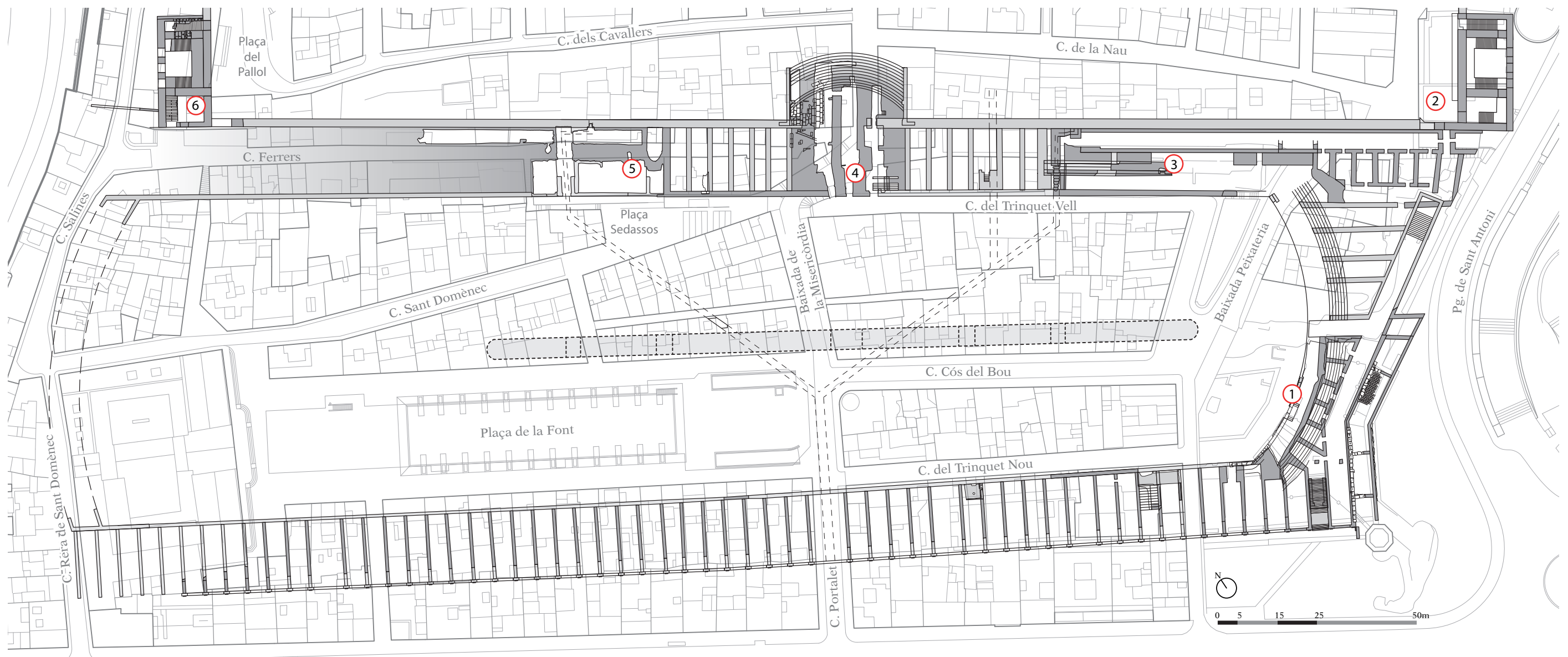

Figura 2. Superposició de les restes del Circ i la trama urbana actual (planimetria cadastral E1/1.000). 1: Capçalera del Circ, 2: Torre del Pretori, 3: Restes del carrer del Trinquet Vell, 4: Voltes de la Baixada de la Misericòrdia, 5: Restes de la plaça dels Sedassos, 6: Antiga Audiència. Superposición de los restos del Circo y la trama urbana actual (planimetria catastral E1/1.000). 1: Cabecera del Circo, 2: Torre del Pretorio, 3: Restos de la calle del Trinquet Vell, 4: Bóvedas de la Bajada de la Misericordia, 5: Restos de la plaza dels Sedassos, 6: Antigua Audiencia.

oriental, a los pies de la Torre del Pretorio, junto con estructuras defensivas de periodos posteriores.

La publicación del libro *El Circ romà de Tarragona I. Les voltes de Sant Ermenegild* (Dupré et al. 1988) supuso la primera monografía arqueológica sobre el monumento e incorporó una compilación de la cartografía histórica y de la documentación planimétrica existente. Este proyecto científico tuvo continuidad en las actuaciones del TED'A, no solo en aquello que concernía a la arqueología de intervención sino también con relación a la difusión y adecuación de los restos conservados en negocios públicos instalados dentro de unas bóvedas circenses privatizadas siglos atrás (Figs. 20 y 21).

La no continuidad del equipo de la Escuela-Taller, redujo el impulso de años anteriores ocasionando una situación global insatisfactoria. Se interrumpió el estudio de la documentación arqueológica generada du-

rante las intervenciones del TED'A y la nueva gestión patrimonial de la ciudad perdió toda voluntad programática e integradora. La ausencia de coordinación institucional ha acontecido una realidad enquistada y, en la mayor parte de los casos, la responsabilidad primera de obtención y de análisis de los nuevos datos arqueológicos se ha trasladado a las empresas privadas de arqueología; mientras que la gestión y control de esta corresponde hoy a los servicios territoriales de la Generalitat y, en caso de propiedad municipal, al Museo de Historia de Tarragona. El Ayuntamiento de Tarragona creó el efímero Centro de Arqueología Urbana de Tarragona (CAUT, 1990-1992) y posteriormente se estableció una colaboración directa con el ya desaparecido Servicio de Arqueología de la Universidad Rovira i Virgili (1993-1999).

La declaración de la UNESCO y el desarrollo turístico reciente han sido los principales motores de

transformación urbanística y de adecuación museográfica del recinto circense, efectuados básicamente en la cabecera oriental y en dos áreas puntuales de esponjamiento urbanístico: la plaza Sedassos y un segmento de la calle del Trinquet Vell. Prácticamente todas las actuaciones desarrolladas en el Circo en este siglo se han efectuado por empresas profesionales, después de obtener los trabajos a partir de licitaciones de obra. No se ha considerado oportuna la definición de proyectos pluri-institucionales de gestión científica en este recinto patrimonial diacrónico de cuatro hectáreas, ni la aplicación de un plan director en un contexto de intensa transformación urbanística en el marco del desarrollo turístico y de ocio de la Parte Alta tarraconense.

No existe un espacio permanente de reflexión común entre responsables institucionales y técnicos para aportar nuevos elementos de análisis y estrate-

gias de futuro. El modelo actual limita la investigación arqueológica al desarrollo tradicional de la arqueología urbana, sin considerar la excepcionalidad del recinto histórico en que esta se desarrolla. El establecimiento de un plan director constituye una necesidad imperiosa para reordenar toda la información existente, establecer criterios y niveles de difusión en función de sus destinatarios y recursos tecnológicos, sincronizar las actuaciones urbanísticas y museográficas, definir un proyecto científico para lo que queda sin excavar o lo que hay que concebir como reserva arqueológica, etc.

Este trabajo pretende, desde el punto de vista de la documentación topográfica y de la representación gráfica del patrimonio arquitectónico, elaborar una documentación homogénea y coherente a partir de los recursos técnicos actuales. Intenta superar la fragmentación de los datos y la pérdida de noción unita-

Figura 3. Fotoplà actual de la Part Alta de Tarragona, àmbit corresponent al Circ romà. 1: Capçalera del Circ, 2: Torre del Pretori, 3: Restes del carrer del Trinquet Vell, 4: Voltes de la Baixada de la Misericòrdia, 5: Restes de la plaça dels Sedassos, 6: Antiga Audiència. E 1/1000. Ortofoto actual de la Parte Alta de Tarragona, àmbito correspondiente al Circo romano. 1: Cabecera del Circo, 2: Torre del Pretorio, 3: Restos de la calle del Trinquet Vell, 4: Bóvedas de la Bajada de la Misericordia, 5: Restos de la plaza dels Sedassos, 6: Antigua Audiencia. E 1/1000.

Des de la nostra perspectiva estrictament tècnica, les primeres plantes i seccions es van realitzar a partir dels anys 80 del segle passat, encara que no podem obviar aixecaments topogràfics elaborats ja des del segle XVIII. Progressivament, s'obtingueren les primeres plantes urbanes precises, que van posicionar cada excavació en el cadastre urbà, tot encaixant les restes arqueològiques en el marc del *Concilium Prouvinciae Hispaniae Citerioris* (Macias *et al.* 2011). El Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya va encarregar a l'arquitecte Salvador Tarragó el primer aixecament topogràfic complet, efectuat a escala 1:100 (Tarragó 1993); i a més es varen efectuar els aixecaments de les illes urbanes de la Part Alta a escala 1:500 (Cantallops *et al.* 1990). També hem d'esmentar una primera compilació de dades arqueològiques i historiogràfiques (Cortés i Gabriel 1985). Aquestes primeres accions coincideixen amb les primeres representacions gràfiques i pedagògiques del Circ romà, en concret una sèrie de postals de J. G. Sempere i Xavier Dupré, més els quaderns de divulgació del TED'A (Aquilué 2017, fig. 6).

Però en l'òrbita de l'arqueologia urbana, l'increment de les excavacions havia posat de manifest la dificultat d'obtenir una planimetria global i precisa. El Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya creà el Programa d'Arqueologia Urbana l'any 1990 amb l'objectiu de desenvolupar un inventari arqueològic de les principals ciutats històriques catalanes. En el nostre cas el programa es va concretar amb la creació del SICAUT (Sistema d'Informació de Cartografia Arqueològica Urbana de Tarragona) el 1993, però els seus resultats no van ser difosos ni tingueren continuïtat. Més endavant es va projectar el Pla Arqueològic de Tarragona, però tampoc va reeixir (Rifà 2000). Aquest fou concebut com la continuació i actualització del SICAUT a partir d'una entesa entre l'Ajuntament de Tarragona, la Generalitat de Catalunya i la Universitat Rovira i Virgili.

Paradoxalment, mentre la gestió institucional no donava resposta a les necessitats de l'arqueologia urbana, Tarragona fou pionera en l'àmbit de les reconstruccions infogràfiques aplicades al patrimoni històric. Gràcies a la col·laboració entre arqueòlegs locals i una empresa reusenca, l'any 1996 es va iniciar una línia d'investigació i de difusió virtual partint exclusivament de la digitalització de plantes i seccions arqueològiques. Inicialment es va realitzar un primer vídeo de restitucions tridimensionals i més endavant, amb suport municipal, es van editar dues carpetes de làmines pedagògiques i la primera guia arqueològica visual de la ciutat (Macias i Muñiz 2003, Macias *et al.* 2004 i 2005).

Més endavant, a partir de l'aplicació d'un SIG adaptat per Ignacio Fiz (2002),

l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, en conveni amb l'Ajuntament i la Generalitat, va realitzar una exhaustiva compilació documental i planimètrica abraçant la informació disponible fins a l'any 2004 (Macias *et al.* 2007). Així, el projecte *Planimetria Arqueològica de Tàrraco* va permetre, per primera vegada, compilar tota la informació existent i establir una nova xarxa georeferenciada de bases topogràfiques, emprades per efectuar la correcció topogràfica de la planimetria dels grans edificis públics. Tota aquesta informació també va ser utilitzada en la confecció de la maqueta municipal de Tàrraco al segle II dC efectuada a escala 1:500. Per primer cop la tecnologia permetia assolir una base documental àmplia i que es podia anar actualitzant tot sovint, a la vegada que els recursos tècnics permetien la seva accessibilitat en obert a la xarxa.

Malauradament, el projecte *Planimetria Arqueològica de Tàrraco* no ha tingut continuïtat, tot i que la rendibilitat científica, museogràfica i de gestió urbanística que representa una documentació actualitzada és indiscutible. En tot cas, la documentació aportada per aquest projecte ha estat un antecedent indispensable per a la continuació de la restitució de la *planta urbis* de la ciutat romana. En aquest sentit l'avenç en la definició de planimetries globals ha estat fonamental per a la posterior elaboració de restitucions hipotètiques tridimensionals i l'establiment de discursos interpretatius diacrònics de la ciutat romana (Mar *et al.* 2012 i 2015).

En aquest context de revolució de les tècniques de documentació i representació gràfica, es produeix la incorporació de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura (ETSA) de la URV en la documentació i estudi del patrimoni històric. L'ETSA fou creada l'any 2005 amb la voluntat d'aplicar els Sistemes de Captura Massiva de Dades (SCMD) a l'estudi del patrimoni històric. Per això, diversos professors de l'àrea de documentació gràfica de l'ETSA, juntament amb investigadors de l'ICAC, van formar un grup interdisciplinari centrat en l'estudi i la docència sobre el patrimoni arquitectònic. Amb la col·laboració del Museu d'Història de Tarragona, aquest grup de recerca ha documentat en els últims anys l'àrea circense emprant les tecnologies més modernes i entenen aquesta part de la ciutat com el resultat d'una realitat urbana diacrònica en què han interactuat fets arquitectònics de diferents períodes històrics (Solà-Morales *et al.* 2018).

Els resultats obtinguts mostren com els SCMD són útils en la documentació i comprensió tridimensional de grans edificis. L'ús de l'escàner làser combinat amb la fotogrametria representa un avanç significatiu i permet sincronitzar en un mateix model tots els elements compositius del sector circense, des de les evidències arqueològiques del subsol fins a les cons-

truccions contemporànies superposades. Més enllà de la qualitat i precisió de la informació, s'obté un valor afegit útil per a la gestió i conservació patrimonial. Per exemple, el control dels desploms dels murs de càrrega o el càlcul dels volums dels carrers per al traçat d'equipaments urbans.

A nivell de difusió i representació gràfica, els núvols de punts que generen els SCMD ofereixen diverses vies de treball. Des de la generació de models tridimensionals vectorials, imprescindibles per confeccionar la realitat virtual, fins a l'edició o processament dels propis núvols com a eina de representació i anàlisi. Això últim pot permetre, a partir de la visualització dels seus valors de reflectància, efectuar anàlisi de materials; mentre que mitjançant la generació de siluetes (seccions) o transparències (projeccions múltiples) podem afegir continguts semàntics. A partir de les siluetes processades dels núvols de punts podem elaborar, a mode de radiografies o pseudografats automatitzats, seccions arbitràries dels models tridimensionals (Puche *et al.* 2017). Es tracta d'una nova estratègia que optimitza les pesades tasques de manipulació de les dades en pro de l'anàlisi i la representació dels models arquitectònics.

Finalment, l'ús d'una Pegasus Backpack, escàner làser mòbil dins d'una motxilla duta per un operari/vianant, en el marc del projecte ARREL (Macias *et al.* 2017), capacita l'obtenció de models tridimensionals en tots els racons urbans i enllaçar les dades obtingudes al carrer amb les dels interiors dels immobles. Aquest projecte i recurs tecnològic ha permès crear una primera col·lecció de models tridimensionals sobre el Circ, d'accés lliure, al portal Sketchfab¹, on és possible introduir i actualitzar complementàriament tot tipus de contingut: ortofotografies divulgatives, enllaços a articles científics o de difusió en accés obert, etc.

Estem immersos en un context tecnològic que transforma contínuament, i d'una manera que ningú és capaç de preveure, el llenguatge i els mitjans de socialització del nostre patrimoni històric. Al mateix temps, aquests nous recursos proporcionen eines de gestió a uns agents institucionals que, al nostre parer, encara no han aprofitat el seu potencial. Aquest treball, presentat en dues dimensions, reflecteix una realitat arquitectònica tridimensional que, amb el màxim de precisió possible, hem incorporat en l'espectre digital. Es tracta doncs, d'un document tècnic, l'elaboració del qual ens permet fer nombroses i variades reflexions, al mateix temps que pretén esdevenir una base de coneixement mètric per actuacions posteriors.

Pel que fa a l'ús de les noves tecnologies com a eina de difusió, ens preocupa l'efecte embriagador que aquestes propicien, ja que moltes experiències

incideixen més en l'aspecte immersiu –la creació de sensacions– que no pas en la generació de coneixement. L'ús de la realitat augmentada, reproduïda en una àmplia diversitat de dispositius, esdevé una eina vàlida per al consum turístic però, en relació al Circ romà, simplifica excessivament la realitat patrimonial i la centra només en la seva marca turística d'època clàssica. Aquestes iniciatives, juntament amb els plafons infogràfics que podem trobar a l'entorn de les restes arqueològiques, parteixen de la voluntat de posicionar al visitant/vianant en el conjunt del Circ. Són elements de suport d'una marca identitària o turística i a la vegada una simplificació que, al mateix temps, representa una discontinuïtat entre el passat i el present. Nosaltres valorem el Circ com a recinte històric en la seva diacronia, tot incidint en altres èpoques i facilitant la comprensió de la fesomia urbana de l'actual Part Alta com a resultat del determinisme de l'arquitectura romana.

En conclusió, aquest problema no rau en l'existència d'aquestes iniciatives, sinó en una generalització que representi un tap per a la inversió en la generació de més coneixement, o en l'aparició de propostes pedagògiques més complexes i que requereixen un esforç major per part del seu consumidor. En aquest sentit, volem ressaltar el valor afegit del projecte Arrel (Blay *et al.* 2017), un projecte interdisciplinari definit per l'ICAC i el Grup de Recerca Logisim de la UAB que ha estat una iniciativa de prototip de *serious game* impulsat per la convocatòria Recercaixa 2015 (Obra Social La Caixa i ACUP). Aquest projecte pedagògic ha incidit en la diacronia, ja que a Tarragona comptem, en el recinte històric del Circ, amb muralles del període romà, medieval i modern. La nostra documentació pretén posar en valor tots aquests elements, per tal de constituir una base de coneixement diacrònica que permeti diversificar el relat museogràfic. Cal, a més, incorporar característiques patrimonials i particulars que ajudin a individualitzar i a conformar el sentiment de pertinença a una ciutadania.

ria del monumento al mismo tiempo que incide en su comprensión unitaria como objeto tridimensional monumental que, a veces permanece oculto y, en otras, se levanta inmune en la ciudad actual.

Desde nuestra perspectiva estrictamente técnica, las primeras plantas y secciones se realizaron a partir de los años 80 del siglo pasado, aunque no podemos obviar levantamientos topográficos elaborados ya desde el siglo XVIII. Progresivamente, se obtuvieron las primeras plantas urbanas precisas, que posicionaron cada excavación en el catastro urbano, encajando los restos arqueológicos en el marco del *Concilium Prouvinciae Hispaniae Citerioris* (Macias *et al.* 2011). El Servicio de Patrimonio Arquitectónico de la Generalitat de Catalunya encargó al arquitecto Salvador Tarragó el primer levantamiento topográfico completo, efectuado a escala 1:100 (Tarragó 1993); y también se efectuaron los levantamientos de las islas urbanas de la Parte Alta a escala 1:500 (Cantallops *et al.* 1990). También tenemos que mencionar una primera compilación de datos arqueológicos e historiográficos (Cortés y Gabriel 1985). Estas primeras acciones coinciden con las primeras representaciones gráficas y pedagógicas del Circo romano, en concreto una serie de postales de J. G. Sempere y Xavier Dupré, más los cuadernos de divulgación del TED'A (Aquilué 2017, fig. 6).

Pero en la órbita de la arqueología urbana, el incremento de las excavaciones había puesto de manifiesto la dificultad de obtener una planimetría global y precisa. El Departamento de Cultura de la Generalitat de Catalunya creó el Programa de Arqueología Urbana en 1990 con el objetivo de desarrollar un inventario arqueológico de las principales ciudades históricas catalanas. En nuestro caso el programa se concretó con la creación del SICAUT (*Sistema d'Informació de Cartografia Arqueològica Urbana de Tarragona*), en 1993, pero sus resultados no fueron ni difundidos ni tuvieron continuidad. Más adelante se proyectó el Plan Arqueológico de Tarragona, pero tampoco salió bien (Rifà 2000). Este fue concebido como la continuación y actualización del SICAUT a partir de un acuerdo entre el Ayuntamiento de Tarragona, la Generalitat de Catalunya y la Universidad Rovira i Virgili.

Paradójicamente, mientras la gestión institucional no daba respuesta a las necesidades de la arqueología urbana, Tarragona fue pionera en el ámbito de las reconstrucciones infográficas aplicadas al patrimonio histórico. Gracias a la colaboración entre arqueólogos locales y una empresa de Reus, en 1996 se inició una línea de investigación y de difusión virtual partiendo exclusivamente de la digitalización de plantas y secciones arqueológicas. Inicialmente se realizó un primer vídeo de restituciones tridimensionales y más adelan-

te, con apoyo municipal, se editaron dos carpetas de láminas pedagógicas y la primera guía arqueológica visual de la ciudad (Macias y Muñiz 2003, Macias *et al.* 2004 y 2005).

Más adelante, a partir de la aplicación de un SIG adaptado por Ignacio Fiz (2002), el Instituto Catalán de Arqueología Clásica, en convenio con el Ayuntamiento y la Generalitat, realizó una exhaustiva compilación documental y planimétrica abrazando la información disponible hasta el año 2004 (Macias *et al.* 2007). Así, el proyecto *Planimetria Arqueològica de Tàrraco* permitió, por primera vez, compilar toda la información existente y establecer una nueva red georeferenciada de bases topográficas, empleadas para efectuar la corrección topográfica de la planimetría de los grandes edificios públicos. Toda esta información también fue utilizada en la confección de la maqueta municipal de Tarraco en el siglo II d. C. efectuada a escala 1:500. Por primera vez la tecnología permitía lograr una base documental amplia y que se podía ir actualizando frecuentemente, a la vez que los recursos técnicos permitían su accesibilidad en abierto en la red.

Desgraciadamente, el proyecto *Planimetria Arqueològica de Tàrraco* no ha tenido continuidad, a pesar de que la rentabilidad científica, museográfica y de gestión urbanística que representa una documentación actualizada es indiscutible. En todo caso, la documentación aportada por este proyecto ha sido un antecedente indispensable para la continuación de la restitución de la *planta urbis* de la ciudad romana. En este sentido el avance en la definición de planimetrías globales ha estado fundamental para la posterior elaboración de restituciones hipotéticas tridimensionales y el establecimiento de discursos interpretativos diacrónicos de la ciudad romana (Mar *et al.* 2012 y 2015).

En este contexto de revolución de las técnicas de documentación y representación gráfica, se produce la incorporación de la Escuela Técnica Superior de Arquitectura (ETSA) de la URV en la documentación y estudio del patrimonio histórico. La ETSA fue creada en 2005 con la voluntad de aplicar los Sistemas de Captura Masiva de Datos (SCMD) al estudio del patrimonio histórico. Por eso, varios profesores del área de documentación gráfica de la ETSA, junto con investigadores del ICAC, han formado un grupo interdisciplinario centrado en el estudio y la docencia sobre el patrimonio arquitectónico. Con la colaboración del Museo de Historia de Tarragona, este grupo de investigación ha documentado en los últimos años el área circense empleando las tecnologías más modernas y entendiendo esta parte de la ciudad como el resultado de una realidad urbana diacrónica en la que han interactuado hechos arquitectónicos de dife-

rentes periodos históricos (Solà-Morales *et al.* 2018).

Los resultados obtenidos muestran como los SCMD son útiles en la documentación y comprensión tridimensional de grandes edificios. El uso del escáner láser combinado con la fotogrametría representa un avance significativo y permite sincronizar en un mismo modelo todos los elementos compositivos del sector circense, desde las evidencias arqueológicas del subsuelo hasta las construcciones contemporáneas superpuestas. Más allá de la calidad y precisión de la información, se obtiene un valor añadido útil para la gestión y conservación patrimonial. Por ejemplo, el control de los desplomes de los muros de carga o el cálculo de los grosores de las calles para el trazado de equipamientos urbanos.

A nivel de difusión y representación gráfica, las nubes de puntos que generan los SCMD ofrecen distintas vías de trabajo. Desde la generación de modelos tridimensionales vectoriales, imprescindibles para confeccionar la realidad virtual, hasta la edición o procesamiento de las mismas nubes como herramienta de representación y análisis. Esto último puede permitir, a partir de la visualización de sus valores de reflectancia, efectuar análisis de materiales; mientras que mediante la generación de siluetas (secciones) o transparencias (proyecciones múltiples) podemos añadir contenidos semánticos. A partir de las siluetas procesadas de las nubes de puntos podemos elaborar, como radiografías a manera de pseudograbados automatizados, secciones arbitrarias de los modelos tridimensionales (Puche *et al.* 2017). Se trata de una nueva estrategia que optimiza las pesadas tareas de manipulación de los datos en pro del análisis y la representación de los modelos arquitectónicos.

Finalmente, el uso de una Pegasus Backpack, escáner láser móvil dentro de una mochila llevada por un operario/peatón, en el marco del proyecto ARRELS (Macias *et al.* 2017), permite la obtención de modelos tridimensionales en todos los recodos urbanos y enlazar los datos obtenidos en la calle con los de los interiores de los inmuebles. Este proyecto y recurso tecnológico ha permitido crear una primera colección de modelos tridimensionales sobre el Circo, de acceso libre, en el portal Sketchfab¹, donde es posible introducir y actualizar complementariamente todo tipo de contenido: ortofotografías divulgativas, enlaces a artículos científicos o de difusión en acceso abierto, etc.

Estamos inmersos en un contexto tecnológico que transforma continuamente, y de una manera que nadie es capaz de prever, el lenguaje y los medios de socialización de nuestro patrimonio histórico. Al mismo tiempo, estos nuevos recursos proporcionan herramientas de gestión a unos agentes institucionales que, a nuestro parecer, todavía no han aprovechado su potencial. Este trabajo, presentado en dos dimen-

siones, refleja una realidad arquitectónica tridimensional que, con el máximo de precisión posible, hemos incorporado en el espectro digital. Se trata pues, de un documento técnico, la elaboración del cual nos permite hacer numerosas y variadas reflexiones, al mismo tiempo que pretende constituir una base de conocimiento métrico para actuaciones posteriores.

Con relación al uso de las nuevas tecnologías como herramienta de difusión, nos preocupa el efecto embriagador que éstas propician, dado que muchas experiencias inciden más en el aspecto inmersivo –la creación de sensaciones– que en la generación de conocimientos. El uso de la realidad aumentada, reproducida en una amplia diversidad de dispositivos, se convierte en una herramienta válida para el consumo turístico, pero, con relación al Circo romano, simplifica excesivamente la realidad patrimonial y la centra solo en su marca turística de época clásica. Estas iniciativas, junto con los plafones infográficos que podemos encontrar en el entorno de los restos arqueológicos, parten de la voluntad de posicionar al visitante/peatón en el conjunto del Circo. Son elementos de apoyo de una marca identitaria o turística y a la vez una simplificación que, al mismo tiempo, representa una discontinuidad entre el pasado y el presente. Nosotros valoramos el Circo como recinto histórico en su diacronía, incidiendo en otras épocas y facilitando la comprensión de la fisionomía urbana de la actual Parte Alta como resultado del determinismo de la arquitectura romana.

En conclusión, el problema no radica en la existencia de estas iniciativas, sino en que su generalización represente un tapón para la inversión en la generación de más conocimiento, o en la aparición de propuestas pedagógicas más complejas que requieran de un esfuerzo mayor por parte de su consumidor. En este sentido, queremos resaltar el valor añadido del proyecto ARREL (Blay *et al.* 2017), un proyecto interdisciplinario definido por el ICAC y el Grupo de Investigación Logisim de la UAB que ha sido una iniciativa de prototipo de *serious game* impulsado por la convocatoria Recercaixa 2015 (Obra Social La Caixa y ACUP). Este proyecto pedagógico ha incidido en la diacronía, puesto que en Tarragona contamos, en el recinto histórico del Circo, con murallas del periodo romano, medieval y moderno. Nuestra documentación pretende poner en valor todos estos elementos, para constituir una base de conocimiento diacrónica que permita diversificar el relato museográfico. Es necesario, además, incorporar características patrimoniales y particulares que ayudan a individualizar y a conformar el sentimiento de pertenencia a una ciudadanía.

¹<https://skfb.ly/ortnw>

1. DUES CIUTATS I UNA MUNTANYA (EL CIRC ROMÀ DE TARRAGONA: ESQUELET D'UNA CIUTAT VIVA)

2. DOS CIUDADES Y UNA MONTAÑA (EL CIRCO ROMANO DE TARRAGONA: ESQUELETO DE UNA CIUDAD VIVA)

El centre històric de Tarragona, la Part Alta, és un recinte d'unes 19 hectàrees de superfície que encara acull, emmascarades dins de l'actual urbanisme definit a l'època medieval, nombroses restes del passat romà. És la part més abrupta i escarpada del turó costaner, ocupat gairebé ininterrompudament des del segle v aC per una col·lectivitat humana. Les muralles que avui delimiten la Part Alta encara ofereixen la imatge d'un indret encimbellat i ben protegit, mentre que la Rambla Vella, com ho feia antigament la *uia Augusta*, separa aquesta particular acrópolis de la resta de la ciutat (cfr. Ramos i Riu 1989; Llop 2016) (Figs. 1 i 6).

Poc sabem de l'organització interna de la Part Alta durant l'etapa tardorepublicana (segles II-I aC), però el testimoni de les seves muralles, les més antigues aixecades per Roma fora de la península Itàlica, do-

nen fe d'una intensa funcionalitat militar. No en va Tàrraco fou la porta de Roma a la Península, el seu principal quarter militar i el punt d'arribada de les tropes conqueridores. A la vegada, es desenvolupà des de la zona portuària i l'antic nucli ibèric una àrea residencial i econòmica. L'articulació urbana i militar de la Part Alta és una de les incògnites de la recerca arqueològica actual, donat que la monumentalització del segle I dC i el pas del temps han esborrat la majoria dels seus vestigis.

L'emperador Juli Cèsar l'any 49 aC va reunir, segurament en el recinte que avui és el centre històric, una assemblea de notables hispànics. I l'any 13 aC Tàrraco esdevingué la capital de la *Prouincia Hispania Citerior*, la més extensa de tot l'Imperi. A partir d'aquest moment, ja hem de situar-hi una seu administrativa important capaç de gestionar les creixents necessitats

El centro histórico de Tarragona, la Parte Alta, es un recinto de unas 19 hectáreas de superficie que todavía acoge, enmascarados dentro del actual urbanismo definido en la época medieval, numerosos restos del pasado romano. Es la parte más abrupta y escarpada del cerro costero, ocupado casi ininterrumpidamente desde el siglo V a. C. por una colectividad humana. Las murallas que hoy delimitan la Parte Alta todavía ofrecen la imagen de un lugar encumbrado y muy protegido, mientras que la Rambla Vella, como lo hacía antiguamente la *uia Augusta*, separa esta particular acrópolis del resto de la ciudad (cfr. Ramos i Riu 1989; Llop 2016) (Figs. 1 y 6).

Poco sabemos de la organización interna de la Parte Alta durante la etapa tardorepublicana (siglos II-I a. C.), pero el testigo de sus murallas, las más antiguas levantadas por Roma fuera de la península Itálica,

dan fe de una intensa funcionalidad militar. No en vano Tarraco fue la puerta de Roma en la Península, su principal cuartel militar y el punto de llegada de las tropas de conquista. A la vez, se desarrolló desde la zona portuaria y el antiguo núcleo ibérico un área residencial y económica. La articulación urbana y militar de la Parte Alta es una de las incógnitas de la investigación arqueológica actual, dado que la monumentalización del siglo I d. C. y el paso del tiempo han borrado la mayoría de sus vestigios.

El emperador Julio César en el año 49 a. C. reunió, seguramente en el recinto que hoy es el centro histórico, una asamblea de notables hispánicos. Y en el 13 a. C. Tarraco constituyó la capital de la *Prouincia Hispania Citerior*, la más extensa de todo el Imperio. A partir de este momento, ya debemos situar una sede administrativa importante capaz de gestionar

Figura 4. Vista aèria del Circ. 1) Plaça de la Font; 2) Plaça dels Sedassos; 3) c/ Trinquet vell; 4) Capçalera del Circ; 5) Torre del Pretori; 6). Rambla Vella/*uia Augusta*; 7) Ajuntament; 8) Muralla romana; 9) Habitatges damunt del Circ. Foto *Desdedalt*.

Vista aérea del Circo: 1) Plaça de la Font; 2) Plaça dels Sedassos; 3) c/ Trinquet vell; 4) Capçalera del Circ; 5) Torre del Pretori; 6). Rambla Vella/*uia Augusta*; 7) Ayuntamiento; 8) Muralla romana; 9) Casas encima del circo. Foto *Desdedalt*.

Figura 5. Capçalera del Circ, Muralla i Amfiteatre des de la Torre del Pretori. Cabecera del Circo, Muralla y Anfiteatro desde la Torre del Pretori.

de la meitat de la península Ibèrica: registres censals i cadastrals, tresoreria i tota l'estructura fiscal, judicial i militar. L'auge de Tàrraco deu molt a l'emperador August, qui hi romangué gairebé durant dos anys. La recerca arqueològica situa en aquesta època el principi de la monumentalització de la ciutat.

El centre de la colònia en la part baixa inicià processos de transformació del Fòrum colonial, la construcció del teatre més unes possibles termes públiques i la reforma de la zona portuària i de part de l'entramat viari. En canvi, no en sabem res de la residència oficial de l'emperador, tot i que hem de suposar que a la Part Alta hi residia una àmplia seu cortesana i una administració imperial provisional. Les fonts històriques només ens relaten que August va rebre a Tàrraco ambaixades de l'illa de Lesbos i de l'Índia, més altres representants del rei dels parts. Però de ben segur que la ciutat rebria moltes més ambaixades. Curiosament, en aquest moment, l'àrea del

Circ se'ns presenta com un espai diàfan, sense urbanitzar, i on només destaquen les restes d'una terrisseria i la recuperació d'un extens conjunt de terracotes arquitectòniques decoratives de gran qualitat (Gebelli 2017; López i Piñol 2008, respectivament).

D'altra banda, estudis arqueològics recents han demostrat l'existència d'un gran edifici que preludeva la transformació urbanística posterior (Vinci *et al.* 2014a). La coneguda volta llarga i altres voltes perpendiculars, juntament amb un accés monumental fet de carreus, evidencien un gran complex que posteriorment fou aprofitat en la construcció del Circ. Tant la seva cronologia precisa com la funció d'aquest recinte, amb accés fora ciutat mitjançant una porta oberta a la muralla, constitueixen encara avui una incògnita.

Un cop traspassat August s'inicià la transformació del recinte superior que representa la monumentalització definitiva de l'acròpolis romana, els vestigis de

la qual han estat bàsics per a la inclusió de Tàrraco en la *World Heritage List* de la UNESCO l'any 2000. Aquí ressaltem l'edificació del recinte sagrat dedicat al desaparegut emperador i construït en època del seu successor, Tiberi. Les restes d'aquest temple, aixecat a partir de l'any 15 dC, encara es conserven sota la Catedral i la seva edificació establí el punt de referència visual i axial, a partir del qual es dugueren a terme els grans projectes posteriors. Fins i tot, segles després, la seu medieval seguí l'eix de simetria d'aquest temple romà. I, més avall, les façanes dels números parells del carrer Major s'han superposat a aquest eix (cfr. Macias *et al.* 2012 i 2014).

Aquest primer projecte sacre fou ampliat per un altre de més ambiciós i executat durant la segona meitat del segle 1 dC. La nova plaça religiosa assolí unes 2 hectàrees de superfície i s'edificà al voltant de l'anterior temple d'August, que es va mantenir en peu mentre que es construï un segon temple a l'extrem

nord del recinte dedicat a la dinastia dels emperadors flavis. Delimitant la plaça s'alçà un fastuós pòrtic decorat a imitació del pòrtic del fòrum d'August a Roma.

A una cota inferior es construï la gran plaça de representació de la capital o fòrum provincial de sis hectàrees de superfície i, als seus peus, el Circ romà, d'un quatre hectàrees. Aquest darrer recinte lúdic separava la *ciutat imperial* de la resta de la urbs. El gran projecte presidia Tàrraco tot desenvolupant un gran complex urbanístic en terrasses que seguia els models escenogràfics que ja s'havien experimentat a Itàlia. El referent més proper el tenien en el complex imperial del Palatí i el Circ Màxim de Roma.

La *Prouincia Hispania Citerior* era una província sota control directe de l'emperador i la acròpolis de Tàrraco, ocupada militarment des de l'any 218 aC, no havia estat mai urbanitzada amb carrers i cases privades. Així fou possible desenvolupar ràpidament

Figura 6. Restitució de la façana del Circ en la Rambla Vella actual (Macias/Muñiz 2003).
Restitución de la fachada del Circo en la Rambla Vella actual (Macias/Muñiz 2003).

Figura 7. Vista aèria de la Capçalera del Circ, Muralla i pati del Comú.
Vista aérea de la Cabecera del Circo, Muralla y patio del Comú.

las crecientes necesidades de la mitad de la península Ibérica: registros censales y catastrales, tesorería y toda la estructura fiscal, judicial y militar. El auge de Tarraco debe mucho al emperador Augusto, quién permaneció allí durante casi dos años. La investigación arqueológica sitúa en esta época el comienzo de la monumentalización de la ciudad.

El centro de la colonia en la parte baja desarrolló procesos de transformación del Foro colonial, la construcción del teatro más unas posibles termas públicas y la transformación de la zona portuaria y de parte del entramado viario. En cambio, no sabemos nada de la residencia oficial del emperador, si bien tenemos que suponer que en la Parte Alta residía una amplia sede cortesana y una administración imperial provisional. Las fuentes históricas solo nos relatan que Augusto recibió en Tarraco embajadas de la isla de Lesbos y de India, más otros representantes del rey de los partos. Pero seguramente la ciudad reci-

biría muchas más embajadas. Curiosamente, en este momento, el área del Circo se nos presenta como un espacio diáfano, sin urbanizar, y de donde solo destacan los restos de una alfarería y la recuperación de un extenso conjunto de terracotas arquitectónicas decorativas de gran calidad (Gebellí 2017; López y Piñol 2008, respectivamente).

Por otro lado, estudios arqueológicos recientes han demostrado la existencia de un gran edificio que preludiaba la transformación urbanística posterior (Vinci *et al.* 2014a). La conocida *Volta Llarga* y otras bóvedas perpendiculares, junto con un acceso monumental de sillares, evidencian un gran complejo que posteriormente fue aprovechado en la construcción del Circo. Tanto su cronología precisa como la función de este recinto, con acceso extramuros mediante una puerta abierta en la muralla, constituyen todavía hoy una incógnita.

Una vez traspasado Augusto se inició la transfor-

mación del recinto superior y que representa la monumentalización definitiva de la acrópolis romana, los vestigios de la cual han sido fundamentales para la inclusión de Tarraco en la *World Heritage List* de la UNESCO en el 2000. Aquí resaltamos la edificación del recinto sagrado dedicado al desaparecido emperador y construido en época de su sucesor, Tiberio. Los restos de este templo, levantado a partir del año 15 d. C., todavía se conservan debajo de la Catedral y su edificación estableció el punto de referencia visual y axial, a partir del cual se llevaron a cabo los grandes proyectos posteriores. Incluso, siglos después, la sede medieval siguió el eje de simetría de este templo romano. Y, más abajo, las fachadas de los números pares de la calle Major se han superpuesto a este eje (cfr. Macías *et al.* 2012 y 2014).

Este primer proyecto sacro fue ampliado por otro de más ambicioso y ejecutado durante la segunda mitad del siglo I d. C. La nueva plaza religiosa alcanzó

unas 2 hectáreas de superficie y se edificó alrededor del anterior templo de Augusto, que se mantuvo en pie mientras que se construyó un segundo templo en el extremo norte del recinto dedicado a la dinastía de los emperadores flavios. Delimitando la plaza se levantó un fastuoso pórtico decorado a imitación del pórtico del foro de Augusto en Roma.

A una cota inferior se construyó la gran plaza de representación de la capital o foro provincial de seis hectáreas de superficie y, a sus pies, el Circo romano, de unas cuatro hectáreas. Este último recinto lúdico separaba la ciudad imperial del resto de la urbe. El gran proyecto presidía Tarraco desarrollando un gran complejo urbanístico en terrazas que seguía los modelos escenográficos que ya se habían experimentado en Italia. El referente más próximo lo tenían en el complejo imperial del Palatino y el Circo Máximo de Roma.

La *Prouincia Hispania Citerior* era una provincia

Figura 8. Interior de la Capçalera del Circ i Torre de les Monges.
Interior de la Cabecera del Circo y Torre de les Monges.

un gran projecte urbanístic amb la inversió de les oligarquies locals i provincials que es volien congratular amb la dinastia dels emperadors julioclaudis. D'aquesta forma gairebé tota l'actual Part Alta de Tarragona s'articulà en tres grans nivells de circulació que, en un clar exemple de determinisme històric, han condicionat l'urbanisme medieval i modern del centre històric Tarragoní (TED'A 1989).

En aquest context, el Circ romà de Tàrraco ha jugat un paper fonamental i és objecte continu d'estudis i reunions científiques (López Vilar 2017). El seu emplaçament fou un cas atípic dins l'arquitectura circense, que preferia ocupar els grans espais extramurs per abaratir costos d'expropiació, construcció i així assolir extenses pistes de curses. A Tàrraco, l'àmplia disponibilitat de sòl públic en la Part Alta, més la voluntat de connectar cerimonialment les processons del tèmènos de culte imperial i la gran plaça forense amb els *ludi circenses* foren les causes d'una anomalia que, a més, configurà un edifici de curses de dimensions més reduïdes en relació a la norma general. Tot plegat fou un projecte uniforme, urbanísticament i econòmic, ja que les elits de la gran

província de la *Hispania Citerior* assumiren el seu finançament. Prova d'això és el fet que la construcció del Circ, com també la de l'amfiteatre de la ciutat, fou sufragada per un *flamen*, l'alt sacerdot encarregat del culte a l'emperador a les capitals provincials (Gorostidi i Ruiz 2017).

Per tot això, el Circ esdevingué la frontissa entre la ciutat residencial i el recinte polític-religiós superior de caire imperial i no municipal. Com la seva construcció anava de banda a banda de la muralla del segle II aC, la connectivitat entre tots dos sectors de la ciutat fou alterada. Des del punt de vista de la mobilitat de l'espectador, aquest recinte era un espai bidireccional de 4 hectàrees de superfície i s'accedia al seu interior principalment per la façana meridional que confrontava amb la ramificació de la *uia Augusta*. Al mateix temps la seva construcció havia de preveure l'accés, independentment de la celebració de les curses, al Fòrum provincial i al recinte sacre superiors. En sentit contrari, també s'havia de contemplar l'accés dels espectadors a l'edifici per la façana nord, un cop s'acabessin les cerimònies polítiques i religioses del fòrum i el tèmènos, que sovint precedien les

curses. Així doncs, l'edifici tenia una funció primària, els *ludi circenses*, però també urbanística en el ritual cerimonial de la capital imperial (Fig. 6).

Per tots aquests motius, l'obra circense no consistí, con molts altres edificis d'aquest ús, en un mer rebaix del terreny més unes caixes d'obra perimetrals farcides de terra per definir la graderia i els accessos. Es tractà d'un complex repte que havia de solucionar la viabilitat i l'encaix funcional de l'acròpolis en el conjunt de la ciutat. A més de controlar l'accés a una part de la ciutat jurídicament pertanyent a l'imperi i garantir l'evacuació de les aigües pluvials de les 19 hectàrees de superfície que tenia tot el recinte superior intramurs. Tals necessitats tingueren resposta tècnica en una veritable obra d'enginyeria que ha convertit el Circ en una realitat arquitectònica perenne i conformadora dels processos urbanístics cronològicament posteriors.

Les tres plataformes urbanes d'època romana – Acròpolis, Fòrum i Circ – encara es reconeixen en la ciutat actual; pel que fa a la seva forma, funcionalitat i orografia (Figs. 1 i 35). L'antic recinte de culte pagà fou pràcticament ocupat per la catedral medieval du-

rant la reocupació del segle XII i es creà un nivell de circulació inferior al de la ciutat romana. Així, la plaça pagana s'estenia aproximadament a 69,40 msnm, mentre que l'actual Pla de la Seu es troba a uns 67,50 m.

Les estructures perimetrals i internes de la gran plaça del Fòrum Provincial condicionaren un atípic urbanisme medieval pseudohipodàmic, tret d'algun eix viari primerenc i anterior a la consolidació definitiva del procés de repoblació (Riu 1987). L'extens podi elevat i de 14 m d'amplada, que circumdava la plaça per tres costats, fou rebaixat en èpoques posteriors. Podem apreciar la cota de circulació del podi en el parament occidental de la Torre del Pretori (60,88 m), molt més amunt del nivell de circulació del carrer actual (entre 55 i 57,35 m); o bé veure, en la plaça del Fòrum, els encaixos de les mateixes pilastres que es conserven en el Pretori i a una cota de 62,00 m. (Figs. 14). També podem trobar una referència del podi en les restes conservades darrera de la volta del Pallol (61,60 m). Aquesta comparativa reflecteix la uniformitat urbana del projecte romà i també les intenses transformacions que s'han produït en el centre histò-

Figura 9. Capçalera del Circ, Muralla i Torre de les Monges. Cabecera del Circo, Muralla y Torre de les Monges.

Figura 10. Detall del podi de carreus del Circ amb les estances medievals obertes en la part inferior de la *ima cauea*. Detalle del podio de sillares del Circo con los espacios medievales abiertos en la parte inferior de la *ima cavea*.

bajo control directo del emperador y la acrópolis de Tarraco, ocupada militarmente desde el año 218 a. C., no había sido nunca urbanizada con calles y casas privadas. Así fue posible desarrollar rápidamente un gran proyecto urbanístico a partir de la inversión de las oligarquías locales y provinciales que se querían congratular con la dinastía de los emperadores julio-claudios. De esta forma casi toda la actual Parte Alta de Tarragona se articuló en tres grandes niveles de circulación que, en un claro ejemplo de determinismo histórico, han condicionado el urbanismo medieval y moderno del centro histórico tarraconense (TED'A 1989).

En este contexto, el Circo romano de Tarraco ha jugado un papel fundamental y es objeto continuo de estudios y reuniones científicas (López Vilar 2017). Su emplazamiento fue un caso atípico dentro de la arquitectura circense, que prefería ocupar los grandes espacios extramuros para abaratar costes de expropiación, construcción y así lograr extensas pistas de carreras. En Tarraco, la amplia disponibilidad de suelo público en la Parte Alta, más la voluntad de conectar ceremonialmente las procesiones del témenos

de culto imperial y la gran plaza forense con los *ludi circenses* serían las causas de una anomalía que, además configuró un edificio de carreras de dimensiones más reducidas con relación a la norma general. Todo ello fue un proyecto uniforme, urbanística y económicamente, puesto que las élites de la gran provincia de la *Hispania Citerior* asumieron su financiación. Prueba de esto es el hecho que la construcción del Circo, como también la del anfiteatro de la ciudad, fue sufragado por un *flamen*, el alto sacerdote encargado del culto al emperador en las capitales provinciales (Gorostidi y Ruiz 2017).

Por todo ello, el Circo se convirtió en la bisagra entre la ciudad residencial y el recinto político-religioso superior de cariz imperial y no municipal. Como su construcción iba de lado a lado de la muralla del siglo II a. C., la conectividad entre ambos sectores de la ciudad fue alterada. Desde el punto de vista de la movilidad del espectador, este recinto era un espacio bidireccional de 4 hectáreas de superficie y se accedía a su interior principalmente por la fachada meridional que confrontaba con la ramificación de la *vía Augusta*. Al mismo tiempo su construcción tenía que

prever el acceso, independientemente de la celebración de las carreras, al Foro provincial y al recinto sacro superiores. En sentido contrario, también se tenía que contemplar el acceso de los espectadores al edificio por la fachada norte, una vez se acabaran las ceremonias políticas y religiosas del foro y el témenos, que a menudo precedían las carreras. Así pues, el edificio tenía una función primaria, los *ludi circenses*, pero también urbanística en el ritual ceremonial de la capital imperial (Fig. 6).

Por todos estos motivos, la obra circense no consistió, como otros muchos edificios de este uso, en un mero rebaje del terreno más unas cajas de obra perimetrales rellenas de tierra para definir la gradería y los accesos. Se trató de un complejo reto que tenía que solucionar la viabilidad y el ensamblaje funcional de la acrópolis en el conjunto de la ciudad. Además de controlar el acceso a una parte de la ciudad jurídicamente perteneciente al imperio y garantizar la evacuación de las aguas pluviales de las 19 hectáreas de superficie que tenía todo el recinto superior intramuros. Tales necesidades tuvieron respuesta técnica en una verdadera obra de ingeniería que ha converti-

do el Circo en una realidad arquitectónica perenne y conformadora de los procesos urbanísticos cronológicamente posteriores.

Las tres plataformas urbanas de época romana – Acrópolis, Foro y Circo– todavía se reconocen en la ciudad actual; en cuanto a su forma, funcionalidad y orografía (Figs. 1 y 35). El antiguo recinto de culto pagano fue prácticamente ocupado por la catedral medieval durante la reocupación del siglo XII y se creó un nivel de circulación inferior al de la ciudad romana. Así, la plaza pagana se extendía aproximadamente a 69,40 m s. n. m., mientras que el actual Pla de la Seu se encuentra a unos 67,50 m.

Las estructuras perimetrales e internas de la gran plaza del Foro Provincial condicionaron un atípico urbanismo medieval pseudohipodámico, excepto algún eje viario inicial y anterior a la consolidación definitiva del proceso de repoblación (Riu 1987). El extenso podio elevado y de 14 m de anchura, que circundaba la plaza por tres lados, fue rebajado en épocas posteriores. Podemos apreciar la cota de circulación del podio en el paramento occidental de la Torre del Pretorio (60,88 m), mucho más arriba del nivel de

Figura 11. Detall d'una porta de connexió entre l'arena i la façana.
Detalle de una de las puertas de conexión entre la arena y la fachada.

Figura 12. Voltes de sustentació de la graderia meridional.
Bóvedas de sustentación de la gradería meridional.

Figura 13. Façana de la Torre del Pretori amb les restes de l'escalinata d'accés.
Fachada de la Torre del Pretori con los restos de la escalinata de acceso.

ric de la ciutat. Aquest podi ha estat força alterat, tal com reflecteixen les cotes d'ús dels carrers medievals que l'han resseguit: Merceria (entre 61,70 i 62,20 m), Civaderia (entre 61,70 i 63,00 m), Santa Anna (entre 61,00 i 63,20 m), etc.

En canvi, el nivell de circulació de l'interior de la plaça forense ha estat en línies generals recrescut. Així, la plaça romana es trobava entre els 58,00 i els 58,70 m, uns 3 m per sota del podi perimetral. Aquest desnivell encara es pot intuir a partir del pendent dels carrers perpendiculars als carrers Merceria i Civaderia: carrers dels Calderers (62,67 i 59,34 m), d'en Mediona (62,21 i 59,97 m), d'en Ventallolls (62,20 i 60,40 m), etc. D'altra banda, el carrer Major, la reminiscència de l'antiga via sacra que comunicava el recinte sagrat amb la tribuna del Circ, té una cota de circulació entre els 61,70 i els 55,70 m. El mateix fenomen de recreixement estratigràfic s'ha produït en el recinte del Circ. L'arena del Circ es trobava entorn els 46-47 msnm, mentre que l'actual ferm de la plaça de la Font es troba entre els 46,80 i els 48,80 msnm, o el del carrer Cós del Bou entre els 49,70 i els 47,15 m. En canvi, la cota d'ús del carrer Rera Sant Domènec (53,00 m) ens indica que en aquest sector el nivell de circulació va per sobre de la cota del Circ.

No disposem d'un coneixement tan exhaustiu de la història de Tarragona com per conèixer els diferents processos que han generat aquest procés. En tot cas, el Circ va iniciar, per motius que encara desconeixem, un procés de transformació urbanística i funcional posterior a la produïda en el recinte sacre i la plaça del fòrum. El fenomen d'abandó del Circ es data a partir de la segona meitat del segle v, mentre que la transformació del recinte sacre i de la plaça s'ha situat en el segon quart de la mateixa centúria. Tot i això, hem d'imaginar un procés de canvi desigual per a un Circ de quatre hectàrees i encara estem en fase d'aproximació al seu coneixement (cfr. Macias 2000, Díaz *et al.* 2017a). A partir d'aquesta època s'inicià un fenomen d'espoli i reutilització de l'obra en *opus quadratum*, mentre que les voltes aixecades en *opus caementicium* esdevingueren espais d'aixopluc o, ja en època medieval, d'implantació de sectors productius molestos (Piñol i Mir 1995; Piñol 2000).

En sabem poc, de la transformació del Circ entre els segles v i viii. I encara menys, de l'anomenat «impàs musulmà» (cfr. Gonzalo 2013). Amb la reocupació medieval de Tarragona del segle xii, l'àrea circense esdevingué zona suburbana en aixecar-se una nova muralla aprofitant el mur de separació entre l'antic Circ i el Fòrum Provincial (Menchón i Massó 1999). És el «mur vell», als peus del qual s'han format els

carrers de l'Enrajolat i dels Ferrers, que transiten per sobre de les voltes romanes de contenció dels desnivells de les terrasses inferiors de l'acròpolis (darrera excavació a Vilà *et al.* 2015). L'actual carrer de l'Enrajolat discorre als peus d'aquesta muralla i en els seus immobles, bàsicament accessibles des del carrer de la Nau, s'hi han obert nombroses portes i finestres al llarg dels segles. Per contra, al carrer dels Ferrers s'han construït cases enfront de la muralla que l'oculten, malgrat tot encara podem percebre les torres que protegien el mur. Als extrems, les torres de l'Antiga Audiència i el Pretori que esdevingueren castells durant la repoblació de la ciutat (Dupré i Carreté 1993; Díaz i Teixell 2017).

El nou suburbi medieval rebé el nom del Corral, tot reflectint la seva utilització ramadera i firaire. No fou un espai residual. Les nombroses voltes conservades serien molt pràctiques com habitatges o tallers i hi hem de suposar un important pes en el desenvolupament econòmic per la ciutat. A més, coneixem l'existència de l'església de Sant Salvador del Corral, prop de la torre de l'Antiga Audiència, anterior a la consolidació urbana de la ciutat.

Els topònims dels carrers actuals inclosos en l'antiga àrea circense ens reflecteixen els usos primigenis d'aquesta sector urbà (cfr. de Palma 1958, Salvat 1961), ratificats arqueològicament a l'extrem oriental de l'arena (Bosch *et al.* 2003). Per exemple la primera referència a una Boqueria és de l'any 1276, ubicada en aquest moment a l'entorn dels carrers Baixada de la Misericòrdia i Trinquet Vell. A finals del segle xiv es va traslladar cap a l'extrem oriental i, ja a inicis del segle xv, tenim constància del pati de la Boqueria o bé pati del Comú. L'edifici medieval documentat a l'extrem de l'arena i visible després dels treballs de museïtzació no fou un fet aïllat sinó que respon a la urbanització definitiva d'aquesta part de la ciutat després de l'alçat de la muralla del xiv (Figs. 7 i 15).

Això es demostra amb el fet que la planta i l'alineació urbana d'aquest edifici és la continuació dels actuals carrers Cós del Bou i del Trinquet Nou. Ambdós vials estan alineats amb el pati i s'uneixen per un tram que circumval·la, per dintre, l'antiga capçalera del Circ. En aquest punt, les voltes de la grade-ria foren retallades des del podi i aprofitades com a edificis. Hi ha tres estances que encara conserven les pollegueres de les portes d'accés. Totes aquestes evidències mostren la vitalitat urbana de la ciutat en el segle xiv, quan es van dur a terme importants reformes als castells de la ciutat, la remodelació del Pla de la Seu i gairebé es va finalitzar la construcció de la Catedral.

circulación de la calle actual (entre 55 y 57,35 m); o bien ver, en la plaza del Fòrum, los encajes de las mismas pilastras que se conservan en el Pretorio y a una cota de 62,00 m. (Fig. 14). También podemos hallar una referencia del podio en los restos conservados detrás de la bóveda del Pallol (61,60 m). Esta comparativa refleja la uniformidad urbana del proyecto romano y también las intensas transformaciones que se han producido en el centro histórico de la ciudad. Este podio ha sido bastante alterado, tal como reflejan las cotas de uso de las calles medievales que lo han reseguido: Merceria (entre 61,70 y 62,20 m), Civaderia (entre 61,70 y 63,00 m), Santa Anna (entre 61,00 y 63,20 m), etc.

En cambio, el nivel de circulación del interior de la plaza forense ha sido en líneas generales recrecido.

Así la plaza romana se encontraba entre los 58,00 y los 58,70 m, unos 3 m por debajo del podio perimetral. Este desnivel todavía se puede intuir a partir de la pendiente de las calles perpendiculares a las calles Merceria y Civaderia: calles Calderers (62,67 y 59,34 m), Mediona (62,21 y 59,97 m), Ventallolls (62,20 y 60,40 m), etc. Por otro lado, la calle Major, la reminiscencia de la antigua vía sacra que comunicaba el recinto sagrado con la tribuna del Circo, tiene una cota de circulación entre los 61,70 y los 55,70 m. El mismo fenómeno de recrecimiento estratigráfico se ha producido en el recinto del Circo. La arena del Circo se hallaba entorno los 46-47 m s. n., mientras que el firme actual de la plaza de la Font se encuentra entre los 46,80-48,80 m s. n., o el de la calle Cós del Bou entre los 49,70 y los 47,15 m. Pero la cota de uso de la

calle Rera de Sant Domènec (53,00 m) nos indica que en este sector el nivel de circulación va por encima de la cota del Circo.

No disponemos de un conocimiento tan exhaustivo de la historia de Tarragona como para conocer los diferentes procesos que han generado este proceso. En todo caso, el Circo inició, por motivos que todavía desconocemos, un proceso de transformación urbanística y funcional posterior a la producida en el recinto sacro y la plaza del foro. El fenómeno de abandono del Circo se data a partir de la segunda mitad del siglo V, mientras que la transformación del recinto sacro y de la plaza se ha situado en el segundo cuarto de la misma centuria. Aun así, tenemos que imaginar un proceso de cambio desigual para un Circo de cuatro hectáreas y todavía estamos en fase de

aproximación a su conocimiento (cfr. Macias 2000, Díaz *et al.* 2017a). A partir de esta época se inició un fenómeno de expolio y reutilización de la obra en *opus quadratum*, mientras que las bóvedas levantadas en *opus caementicium* fueron espacios de cobijo o, ya en época medieval, de implantación de sectores productivos molestos (Piñol y Mir 1995; Piñol 2000).

Sabemos poco de la transformación del Circo entre los siglos V y VIII. Y todavía menos del llamado «impase musulmán» (cfr. Gonzalo 2013). Con la reocupación medieval de Tarragona del siglo XII, el área circense aconteció zona suburbana en alzarse una nueva muralla aprovechando el muro de separación entre el antiguo Circo y el Foro Provincial (Menchón y Massó 1999). Es el «Mur Vell», a los pies del cual se han formado las calles del Enrajolat y Ferrers, que

Figura 14. Ortofoto de la Torre del Pretori (Vinci *et al.* 2014b).
Ortofoto de la Torre del Pretori (Vinci *et al.* 2014b).

Figura 15. Extrem oriental de l'arena ocupat per l'edifici medieval del Pati del Comú.
Extremo oriental de la arena ocupada por el edificio medieval del Pati del Comú.

L'obra culminant d'aquest eixample urbanístic fou el nou tancament defensiu de la ciutat. El mur nou o «Muralleta» es finalitzà en el darrer terç del segle XIV i es va construir de forma paral·lela a l'antiga façana del Circ. Entre el nou mur i la façana paredada del Circ es va disposar un gran farciment de terra, de tal manera que es guanyava suficient amplada per crear un pas de ronda per sobre de la nova defensa. La Torre de les Monges és l'element defensiu més significatiu que ha sobreviscut al pas del temps (Macias *et al.* 2001), (Figs. 7-9).

Podem afirmar que després d'aquest període es va generar l'entramat urbà que, substancialment, s'ha mantingut fins a l'actualitat. En tot cas, l'espai que ha tingut més modificacions és la plaça de la Boqueria, alterada a finals del segle XVIII i, després de les destrosses de la Guerra del Francès, urbanitzada definitivament amb la Baixada de la Peixateria. Aquest nou vial aprofità els grans anivellaments i terraplenaments, generats en part per l'anorreament parcial del Castell de Rei, molt afectat per les voladures de les tropes napoleòniques en marxar de la ciutat. El traçat de l'actual Baixada de la Peixateria representà el colgament de la major part de les voltes situades al nord de la *porta Triumphalis*.

Les descripcions del segle XVI d'en Lluís Pons d'Icart, més els plànols del segle XVII, ja constaten la plena convivència de la ciutat moderna amb el seu passat patrimonial. Però, si a nivell viari el sector circense s'ha mantingut força inalterable, la fesomia actual dels seus immobles és bàsicament una obra del segle XIX. Així, la realitat d'avui és el resultat de diversos processos històrics: les destrosses de l'ocupació napoleònica, la conseqüent pèrdua de condició

de plaça militar, la desamortització de Mendizábal i, progressivament, un augment de les exigències socials envers una millora de les condicions d'habitabilitat.

Fins a aquesta època la Part Alta era una zona tancada i amb accés nocturn regulat. A la vegada, presentava una alta presència urbana d'espais religiosos. El nou urbanisme pivotà a l'entorn de la ubicació de l'Ajuntament de Tarragona en la plaça de la font, sobre l'antic convent de Sant Domènec i els antics *carceres* del Circ, la Baixada de la Peixateria i l'obertura del carrer Portalet. La capacitat d'atracció urbana del nou Ajuntament propiciaren la dignificació de la plaça i diversos intents de remodelació uniformitzadora de les seves façanes (Ortueta 2006, 222), (Figs. 29-33).

Òbviament el creixement urbanístic afectà considerablement la conservació de l'edifici circense i, fins fa ben poc, no podem parlar d'una plena consciència dels seus valors culturals i identitaris. Prova d'això fou la destrucció important d'un segment de la seva façana i voltes meridionals arran de la construcció dels antics Cinemes Catalunya a inicis dels anys 70 del segle XX. En aquell moment es va justificar la destrossa com un preu a pagar per la modernitat i el progrés. Avui els cinemes no existeixen i hi trobem un «innovador» bar musical. Cal destacar que aquest episodi fou posterior a la declaració de Tarragona com a *Conjunto Histórico Artístico* (BOE, núm. 69 de 22.03.1966).

Aquest fet l'hem d'interpretar com l'epíleg d'un període caracteritzat per l'escassa sensibilització ciutadana i política. A més, la manca de recursos de l'aleshores Museo Arqueológico Provincial, durant la dictadura franquista, no permeté desenvolupar

actuacions de preservació del patrimoni arquitectònic. L'assumpció de competències per part de la recuperada Generalitat de Catalunya representa un nou període en què s'assumeix la responsabilitat que demana una ciutat moderna superposada a un Circ romà. Començaren a efectuar-se actuacions de recerca i de recuperació per tal que la ciutadania prengués consciència del seu passat clàssic, tot i que l'esdevenir històric ha propiciat diferents nivells de conservació de l'edifici.

Així doncs, la zona dels *carceres*, ocupada per l'Ajuntament, presenta un nivell de conservació inferior que contrasta amb el nivell de preservació de la capçalera oriental. Aquesta darrera zona, propera a la Torre del Pretori, s'ha conservat en òptimes condicions i ha esdevingut una àrea museogràfica després de les actuacions coordinades pels equips dels arquitectes Andrea Bruno (1990-1994) i Estanislau Roca (1993-1995). El resultat ha estat una intensa transformació urbanística al costat de l'accés històric de la *uia Augusta* (N-340) que ha permès definir l'àrea museogràfica del Circ-Pretori: un sector aproximat de 3.240 m² que ha esdevingut una de les imatges icòniques de la ciutat. Ha estat el resultat de vint anys d'expropiacions i enderrocs amb una acceptació unànime en la ciutadania i una rellevància creixent pel que fa a la demanda turística. És, actualment, el recinte museogràfic més visitat de la ciutat (Fig. 4).

En la resta del recinte circense, la seva façana sud determina l'alineació de les cases meridionals de la plaça de la Font i del carrer del Trinquet Nou. És aquí on millor s'aprecia l'estructura romana, de tal manera que les mitgeres de les finques urbanes són els estreps de les voltes i, excepte afortunades excepcions,

la major part de les cobertes han estat escapçades. Així i tot, en algunes mitgeres encara podem observar el perfil del podi i de la grada inferior. Com pot imaginar-se, els baixos d'aquests edificis són actualment ocupats per locals comercials, preferentment de restauració. Respecte al límit nord, la disposició de les voltes és diferent, ja que el resultat actual és fruit d'una combinació de *substructiones* anteriors amb aquelles que corresponen als suports de les graderies. A diferència de la part meridional, aquí es disposaren solucions arquitectòniques d'anivellament i aterrasament de la muntanya, més les necessitats pròpies de l'edifici d'espectacles (cfr. Vinci *et al.* 2014a i Fernández *et al.* 2017).

Tot plegat, la museïtzació del recinte històric és un dels grans reptes urbanístics i socials del centre històric de Tarragona. La gestió d'aquest sector barreja aspectes d'integració museogràfica, sectorització econòmica i política d'habitatge. Aquests objectius no estan tractats d'una forma global ni tampoc existeix una estratègia a llarg termini (veure una darrera reflexió a Macias 2020).

El desenvolupament turístic de Tarragona, en part impulsat per la declaració de la UNESCO, ha incidit en la transformació del recinte circense per part de l'Ajuntament de la ciutat. D'una banda, s'ha incrementat en els darrers anys la conversió dels carrers en zona de vianants. Altrament, s'han dut a terme actuacions que han potenciat la creació d'establiments de restauració i la conseqüent ocupació de la via pública per terrasses. Això, juntament amb la proliferació de pisos turístics, les limitacions de mobilitat i la concentració d'activitats festives, han encès les protestes en relació a les polítiques de regeneració del centre

Figura 16. Volta de substrucció anterior a la construcció del Circ. Plaça dels Sedassos. Bóveda de substrucción anterior a la construcción del Circo. Plaça dels Sedassos.

Figura 17. Volta de fonamentació de la Torre del Pretori. Bóveda de cimentación de la Torre del Pretori.

Figura 18. Sector museogràfic del carrer del Trinquet Vell. Graderia nord. Gradería norte del circo. Sector museográfico de la calle Trinquet Vell.

discurren por encima de las bóvedas romanas de contención de los desniveles de las terrazas inferiores de la acrópolis (última excavación en Vilà *et al.* 2015). La actual calle del Enrajolat discurre a los pies de esta muralla y en sus inmuebles, básicamente accesibles desde la calle de la Nau, se han abierto numerosas puertas y ventanas a lo largo de los siglos. Por contra, en la calle Ferrers se han construido casas frente a la muralla que la ocultan; a pesar de todo todavía podemos percibir las torres que protegían el muro. En los extremos, las torres de la Antigua Audiencia y el Pretorio, se convirtieron en castillos durante la repoblación de la ciudad (Dupré y Carreté 1993; Díaz y Teixell 2017).

El nuevo suburbio medieval recibió el nombre del Corral, reflejando su utilización ganadera y feriante. No fue un espacio residual porque las numerosas bóvedas conservadas serían muy prácticas como viviendas o talleres y relevantes en el desarrollo económico por la ciudad. Además, conocemos la existencia de la iglesia de Sant Salvador del Corral, cerca de la torre de la Antigua Audiencia, anterior a la consolidación urbana de la ciudad.

Los topónimos de las calles actuales incluidas en la antigua área circense reflejan los usos primigenios de este sector urbano (cfr. de Palma 1958, Salvat 1961), ratificados arqueológicamente en el extremo oriental de la arena (Bosch *et al.* 2003). Por ejemplo, la primera referencia a una Boquería es del año 1276, ubicada en este momento en el entorno de la Baixada de la Misericòrdia y de la calle del Trinquet Vell. A finales del siglo XIV se trasladó hacia el extremo oriental y ya a inicios del siglo XV tenemos constancia del patio de la Boquería o bien patio del Común. El edifi-

cio medieval documentado en el extremo de la arena y visible después de los trabajos de musealización no fue un hecho aislado sino el resultado de la urbanización definitiva de esta parte de la ciudad después del levantado de la muralla del XIV (Figs. 7 y 15).

Esto se demuestra a partir de la planta y la alineación urbana del edificio, que es la continuación de las actuales calles Cós del Bou y del Trinquet Vell. Ambos viales están alineados con el patio y se unen por un tramo que circunvala, por dentro, la antigua cabecera del Circo. En este punto, las bóvedas de la gradería fueron recortadas desde el podio y aprovechadas como edificio. Hay tres estancias que todavía conservan los quicios de las puertas de acceso. Todas estas evidencias muestran la vitalidad urbana de la ciudad en el siglo XIV, cuando se llevaron a cabo importantes reformas en los castillos de la ciudad, la remodelación del Pla de la Seu y casi se finalizó la construcción de la Catedral.

La obra culminante de este ensanche urbanístico fue el nuevo cierre defensivo de la ciudad. El muro nuevo o «Muralleta» se finalizó en el último tercio del siglo XIV y se construyó de forma paralela a la antigua fachada del Circo. Entre el nuevo muro y la fachada tapiada del Circo se dispuso un gran relleno de tierra, de tal forma que se obtuvo suficiente anchura para crear un paso de ronda superior. La Torre de les Monges es el elemento defensivo más significativo que ha sobrevivido al paso del tiempo (Macias *et al.* 2001), (Figs. 7-8).

Podemos afirmar que después de este periodo se generó el entramado urbano que, sustancialmente, se ha mantenido hasta la actualidad. En todo caso, el espacio que ha sufrido más modificaciones es la pla-

za de la Boquería, alterada a finales del siglo XVIII y, después de los destrozos de la Guerra del Francés, urbanizada definitivamente mediante la Baixada de la Peixateria. Este nuevo vial aprovechó las grandes nivelaciones y terraplenados, generados en parte por el aniquilamiento parcial del Castell del Rei, muy afectado por las voladuras de las tropas napoleónicas al dejar la ciudad. El trazado de la actual Baixada de la Peixateria representó la cubrición de la mayor parte de las bóvedas situadas al norte de la *porta Triumphalis*.

Las descripciones del siglo XVI de Lluís Pons d'Icart, más los planos del siglo XVII, ya constatan la plena convivencia de la ciudad moderna con su pasado patrimonial. Pero, si a nivel viario el sector circense se ha mantenido bastante inalterable, la fisonomía actual de sus inmuebles es básicamente una obra del siglo XIX. Así, la realidad actual es el resultado de diversos procesos históricos: los destrozos de la ocupación napoleónica, la consecuente pérdida de condición de plaza militar, la desamortización de Mendizábal y, progresivamente, un aumento de las exigencias sociales por una mejora de las condiciones de habitabilidad.

Hasta esta época la Parte Alta era una zona cerrada y con acceso nocturno regulado; a la vez que presentaba una elevada presencia de espacios religiosos. El nuevo urbanismo pivotó en el entorno la ubicación del Ayuntamiento de Tarragona en la plaza de la Font, sobre el antiguo convento de Sant Domènec y los antiguos *carceres* del Circo, la bajada de la Peixateria y la apertura de la calle Portalet. La capacidad de atracción urbana del nuevo Ayuntamiento propició la dignificación de la plaza y varios intentos de remodela-

ción uniformizadora de sus fachadas (Ortueta 2006, 222), (Figs. 29-33).

Obviamente el crecimiento urbanístico afectó considerablemente la conservación de un edificio circense que, hasta hace muy poco tiempo, no gozaba de una plena concienciación de sus valores culturales e identitarios. Prueba de esto fue la destrucción importante de un segmento de su fachada y bóvedas meridionales a raíz de la construcción de los antiguos *Cinemes Catalunya* a inicios de los años 70 del siglo XX. En aquel momento se justificó el destrozado como el precio a pagar por la modernidad y el progreso. Hoy los cines no existen y allí encontramos un «innovador» bar musical. Hay que destacar que este episodio fue posterior a la declaración de Tarragona como Conjunto Histórico Artístico (BOE, n.º 69 de 22.03.1966).

Este hecho lo debemos interpretar como el epílogo de un periodo caracterizado por la escasa sensibilización ciudadana y política. Además, la carencia de recursos del entonces Museo Arqueológico Provincial, durante la dictadura franquista, no permitió desarrollar actuaciones de preservación del patrimonio arquitectónico. La asunción de competencias por parte de la recuperada Generalitat de Catalunya representa un nuevo periodo donde se asume la responsabilidad que demanda una ciudad moderna superpuesta a un Circo romano. Empezaron a efectuarse actuaciones de investigación y de recuperación para que la ciudadanía tomara conciencia de su pasado clásico, aunque el devenir histórico ha propiciado diferentes niveles de conservación del edificio.

Así pues, la zona de los *carceres*, ocupada por el Ayuntamiento, presenta un nivel de conservación in-

Figura 19. Mur Nou i Torre de les Mongues. Mur Nou y Torre de les Mongues.

Figura 20. Tribuna del Circ o Pulvinar. Gradería nord. Tribuna del Circ o Pulvinar. Gradería Norte.

Figura 21. Volta sustentació de la gradería nord. Restaurant Les Voltes. Bóveda de sustentació de la gradería norte. Restaurante Les Voltes.

històric que potencien la vessant lúdica en contra de la qualitat de vida del veïnat.

Des del punt de vista urbanístic destaquem les llargues voltes de contenció que han donat peu als actuals carrers de l'Enrajolat i dels Ferrers. Des d'aquests indrets, l'Ajuntament de Tarragona desenvolupa un procés de museïtzació en base a actuacions d'expropiació, enderrocament i recuperació de les restes circenses. Les actuacions desenvolupades al carrer del Trinquet Vell (antiga Casa dels Militars) i la plaça dels Sedassos han optat per donar prioritat a la recuperació visual de l'esquelet de *caementicium* de la graderia, en detriment de la conservació i potenciació de l'urbanisme medieval (Figs. 18 i 22). És una actuació no exempta de polèmica, ja que no es contenta amb l'esponjament urbanístic i la creació de «llacunes arqueològiques», sinó que també ha efectuat un projecte de restitució volumètrica controvertit a la plaça dels Sedassos. Aquí s'ha optat per una reconstrucció en fusta de la graderia que oculta els vestigis originals i que prescindeix d'altres solucions tècniques contemporànies que estalvien actuacions arquitectòniques contundents i, des del punt de vista econòmic, són més reversibles.

Hom s'ha arribat a plantejar si és necessari crear espais de visualització de realitat arqueològiques repetides, les quals es conserven molt més bé en el sector Circ-Pretori i que, en la pràctica, representen alteracions de la fesomia medieval del centre històric. En canvi, la capçalera oriental del Circ, que connecta amb la torre del Pretori, es mostra com un projecte urbanístic convincent i racional i plenament accessible pel visitant. Però és un sector museogràfic inacabat i amb el repte d'expropiar el immobles de la Baixada de la Peixateria que encara resten dempeus (Figs. 4 i 15).

Finalment, el Circ és una realitat urbana encara dinàmica i amb importants reptes de futur. Com es pot dignificar una ciutat patrimoni que compta amb el reconeixement de la UNESCO sense perjudicar als nadius? Cal cercar un espai vinculat de reflexió multidisciplinària que posi límits a aquestes actuacions i que entengui que, més enllà de la rendibilització turística i econòmica del patrimoni històric, les ciutats són espais de residència i convivència.

Figura 22. Sector museogràfic de la Plaça dels Sedassos, anterior a la restitució volumètrica en fusta.
Sector museográfico de la Plaça dels Sedassos, anterior a la restitución volumétrica en madera.

ferior que contrasta con el nivel de preservación de la cabecera oriental. Esta última zona, próxima a la Torre del Pretorio, se ha conservado en óptimas condiciones y convertido en un área museográfica después de las actuaciones coordinadas por los equipos de los arquitectos Andrea Bruno (1990-1994) y Estanislau Roca (1993-1995). El resultado ha sido una intensa transformación urbanística junto al acceso histórico de la *uia Augusta* (N-340) que ha permitido definir el área museográfica del Circo-Pretorio: un sector aproximado de 3.240 m² que se ha convertido en una de las imágenes icónicas de la ciudad. Ha sido el resultado de veinte años de expropiaciones y derrumbes con una aceptación unánime de la ciudadanía y una relevancia creciente en la oferta turística. Actualmente, es el recinto museográfico más visitado de la ciudad (Fig. 4).

En el resto del recinto circense, su fachada sur determina la alineación de las casas meridionales de la plaza de la Font y de la calle del Trinquet Nou. Es aquí donde mejor se aprecia la estructura romana, de forma que las medianeras de las fincas urbanas son los estribos de las bóvedas y, excepto afortunadas excepciones, la mayor parte de sus cubiertas han sido descabezadas. Aun así, en algunas medianeras todavía podemos observar el perfil del podio y de la grada inferior. Como puede imaginarse, los bajos de estos edificios son actualmente ocupados por locales comerciales, preferentemente de restauración. Respecto al límite norte, la disposición de las bóvedas es diferente, puesto que el resultado actual es el fruto de una combinación de *substructiones* anteriores con las que corresponden a los apoyos de las graderías. A diferencia de la parte meridional, aquí se dispusieron soluciones arquitectónicas de nivelación y aterramiento de la montaña, más las necesidades propias del edificio de espectáculos (cfr. Vinci *et al.* 2014a y Fernández *et al.* 2017).

Por todo ello, la musealización del recinto histórico es uno de los grandes retos urbanísticos y sociales del centro histórico de Tarragona. La gestión de este sector mezcla aspectos de integración museográfica, sectorización económica y política de vivienda. Estos objetivos no están tratados de una forma global ni tampoco existe una estrategia a largo plazo (ver una última reflexión en Macías 2020).

El desarrollo turístico de Tarragona, en parte impulsado por la declaración de la UNESCO, ha incidido en la transformación del recinto circense por parte del Ayuntamiento de la ciudad. Por un lado, se ha incrementado en los últimos años la peatonalización de las calles. Por otro, se han llevado a cabo actuaciones que han potenciado la creación de establecimientos de restauración y la consecuente ocupación

de la vía pública por terrazas. Esto, junto con la proliferación de pisos turísticos, las limitaciones de movilidad y la concentración de actividades festivas, han encendido las protestas con relación a las políticas de regeneración del centro histórico que potencian la vertiente lúdica, pero en contra de la calidad de vida del vecindario.

Desde el punto de vista urbanístico destacamos las largas bóvedas de contención que han dado pie a las actuales calles del Enrajolat y Ferrers. Desde estos lugares, el Ayuntamiento de Tarragona desarrolla un proceso de musealización en base a actuaciones de expropiación, derribo y recuperación de los restos circenses. Las actuaciones efectuadas en las calles del Trinquet Vell (antigua *Casa dels Militars*) y en la plaza Sedassos han optado por priorizar la recuperación visual del esqueleto de *caementicium* de la gradería en detrimento de la conservación y potenciación del urbanismo medieval (Figs. 18 y 22). Es una actuación no exenta de polémica puesto que no se contenta con el esponjamiento urbanístico creando «lagunas arqueológicas», sino que también se ha efectuado un proyecto de restitución volumétrica controvertido en la plaza Sedassos. Aquí se ha optado por una reconstrucción en madera de la gradería que oculta los vestigios originales y que prescinde de otras soluciones técnicas contemporáneas que ahorran actuaciones arquitectónicas contundentes y, desde el punto de vista económico, son más reversibles.

Se ha llegado a plantear si es necesario crear espacios de visualización de realidades arqueológicas repetidas, que se conservan mucho mejor en el sector Circo-Pretorio y que, en la práctica, representan alteraciones de la fisonomía medieval del centro histórico. En cambio, la cabecera oriental del Circo, que conecta con la Torre del Pretorio, se muestra como un proyecto urbanístico convincente y racional y plenamente accesible para el visitante. Pero es un sector museográfico inacabado y con el reto de expropiar los inmuebles de la Baixada de la Peixateria que todavía quedan de pie (Figs. 4 y 15).

Finalmente, el Circo es una realidad urbana todavía dinámica y con importantes retos de futuro. ¿Cómo se puede dignificar una ciudad patrimonio que cuenta con el reconocimiento de la UNESCO sin perjudicar a los nativos? Hay que definir un espacio vinculante de reflexión multidisciplinar que ponga límites a estas actuaciones y que entienda que, más allá de la rentabilización turística y económica del patrimonio histórico, las ciudades son espacios de residencia y convivencia.

Figura 23. Detall de la *uia tecta* o volta de connexió entre la *uia Augusta* i la Torre del Pretori. Lateral *Porta Triumphalis*.

Detalle de la *uia tecta* o bóveda de conexión entre la *uia Augusta* y la Torre del Pretori. Lateral de la *Porta Triumphalis*.

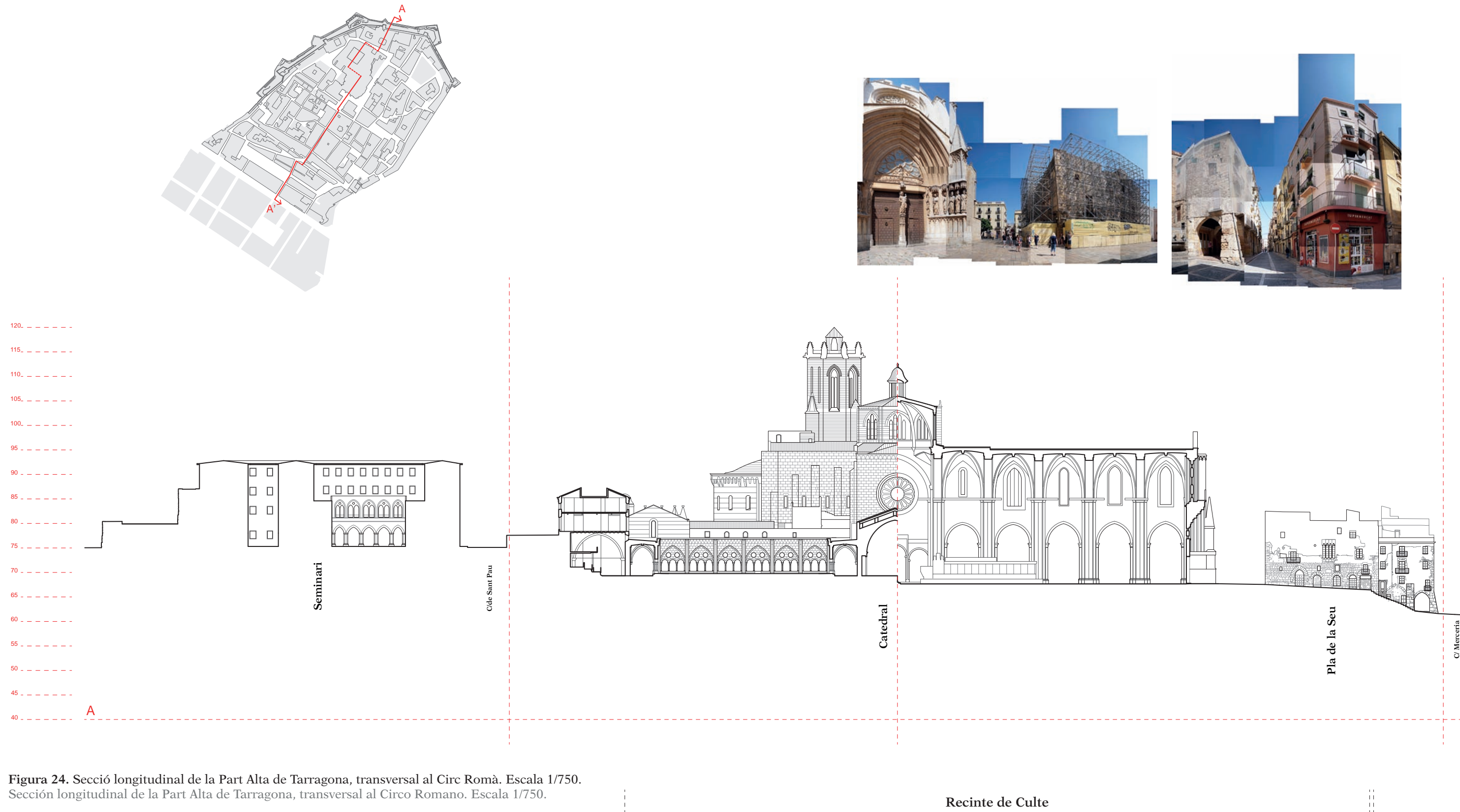
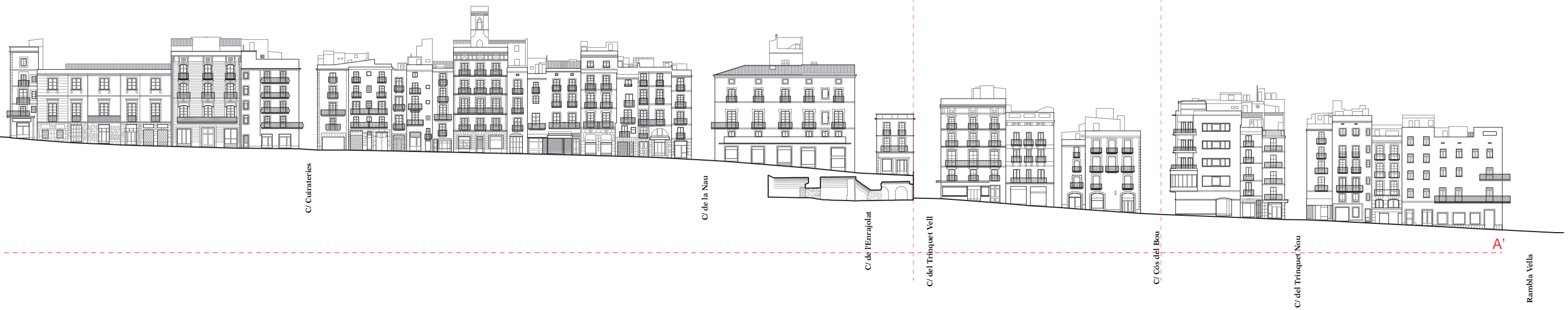

Figura 24. Secció longitudinal de la Part Alta de Tarragona, transversal al Circ Romà. Escala 1/750.
Sección longitudinal de la Part Alta de Tarragona, transversal al Circo Romano. Escala 1/750.

Recinte de Culte

Fòrum Provincial

Circ

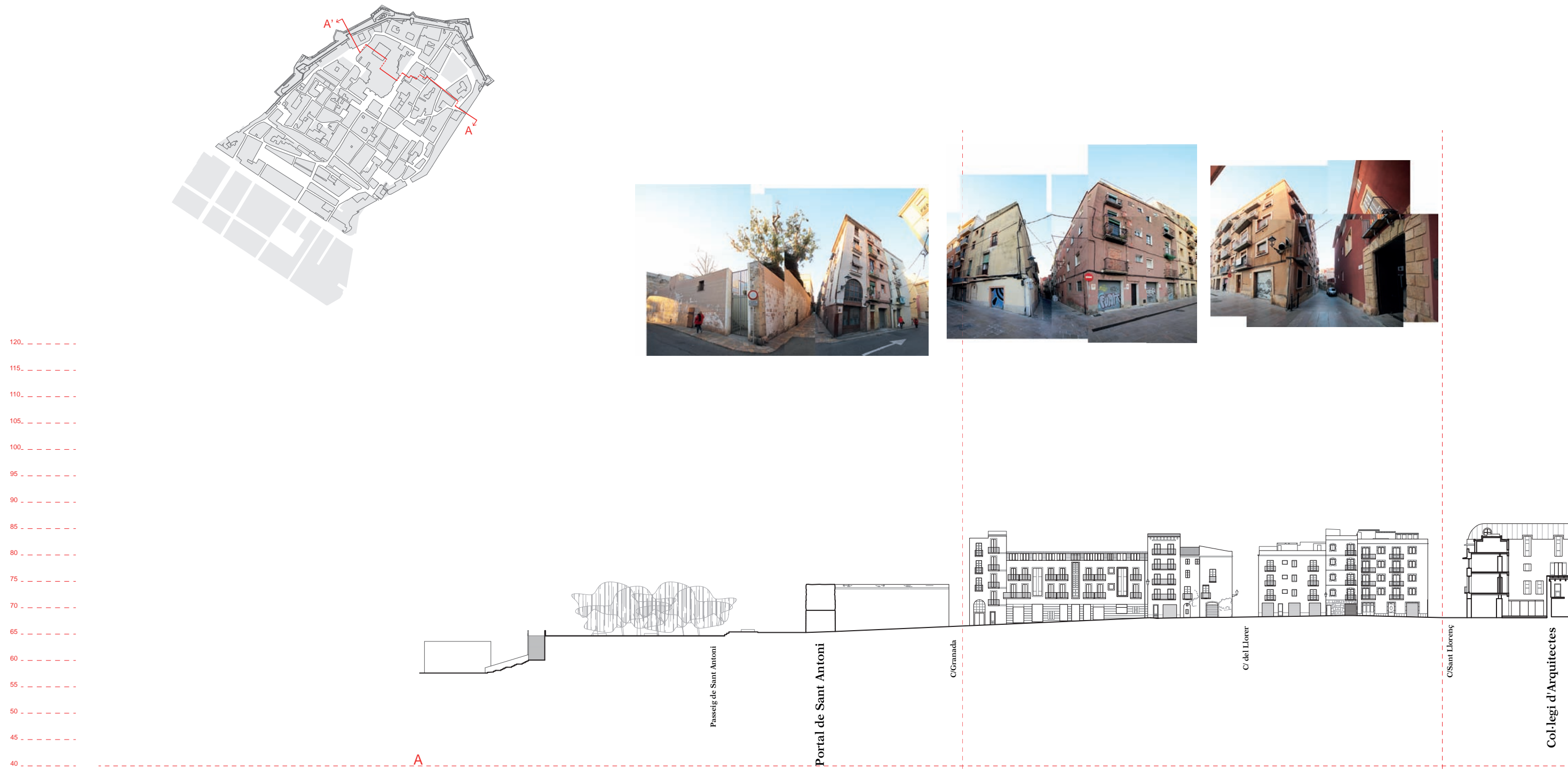
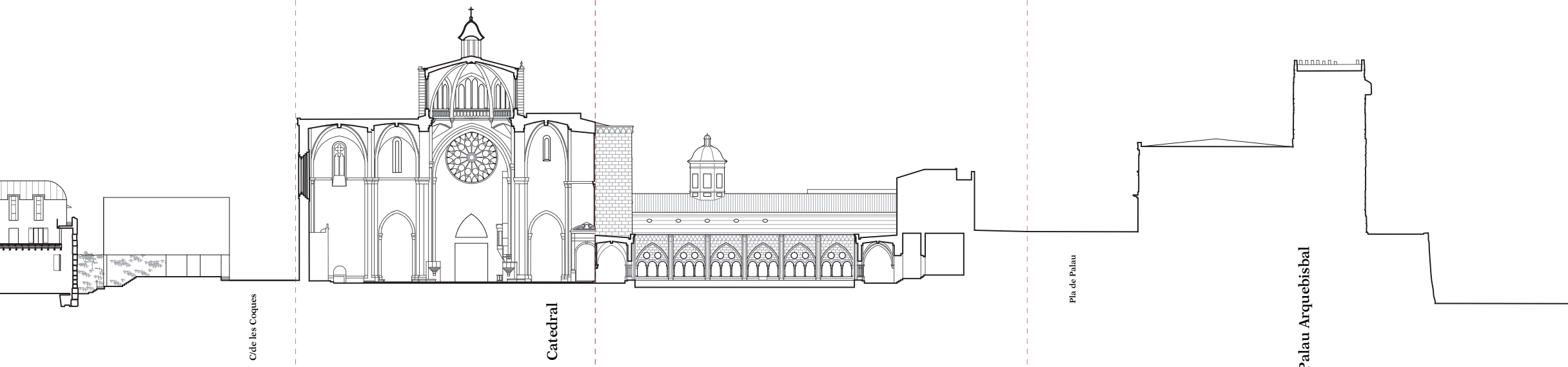
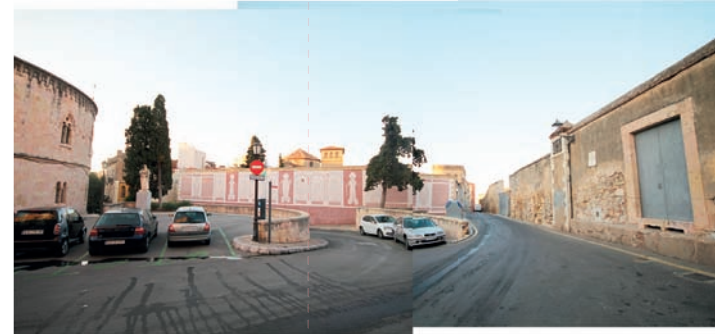
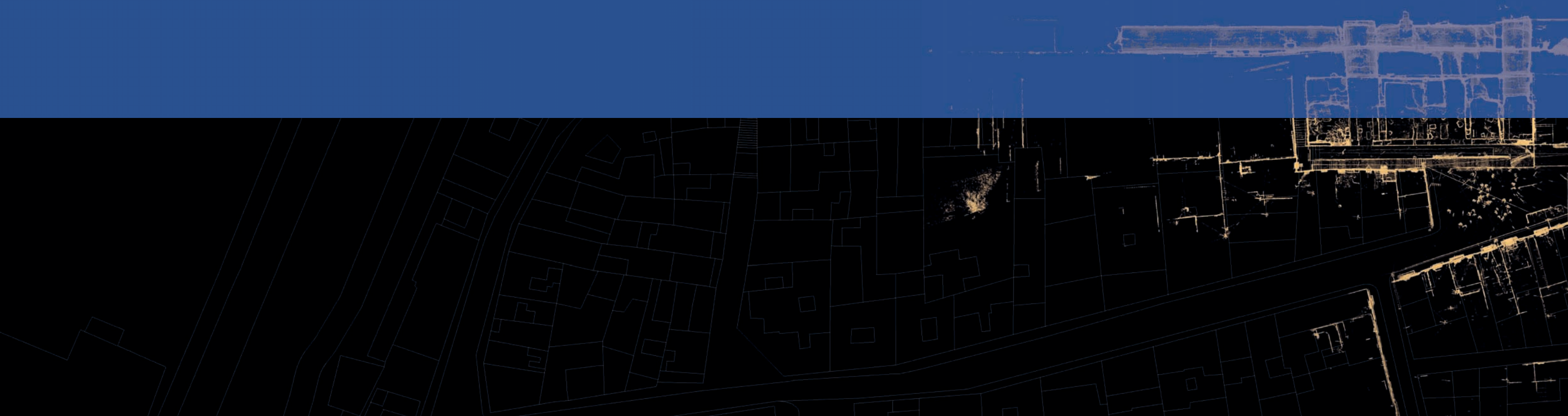

Figura 25. Secció transversal de la Part Alta de Tarragona. Escala 1/750.
Sección transversal de la Part Alta de Tarragona. Escala 1/750.

Recinte de Culte

A'

Escola Tècnica Superior d'Arquitectura
UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Amb el suport de

